

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 35, Winter 2023

The Study of Tomb Tower Attributed to Shaikh Haydar from Meshkin Shahr (Architecture, Decorations & Historical Attribution)

Nemani Khiavi, L.¹, Razani, M.², Haydari Babakamal, Y.³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.25189.2411>

Received: 2021/11/10; Accepted: 2022/03/15

Type of Article: **Research**

Pp: 305-340

Abstract

Recognizing the primary nature and verifying the attribution of religious tombs in Iran is a challenging issue because, in many of them, there is no reliable evidence that can accurately determine the nature of the tomb, in other words, the building is attributed to either name of a historical personality (mistakenly) or is denominated by the name of the city which is placed. Among them, can mention the tomb attributed to Sheikh Haidar in Meshkinshahr, Ardabil province, which was known as the tomb of Sheikh Haidar, but today, referring to historical documents and books, it's been more than a century that the attribution of this tomb has been considered suspicious. The purpose of this research is a historical and stylistic inspection with a historical evolution approach to finding the originality, history, type of structure, used materials, date of restoration, and reconstruction. In the present study, which is analytical, descriptive, and based on field and library, in addition to determining the identity of the founders of the building and its attribution in various historical sources, Also doing comparative studies with similar works in Iran and abroad, the Construction date of the monument is been estimated. Studies prove that the building dates back to the Ilkhanid period and beyond; Reading the inscription of the building and also the date of Sheikh Haidar's death do not correspond to each other, so it seems that the hypothesis is that Sheikh Haidar's body was buried in this building for some time until finally another part of the body was transferred from Tabasaran village of Russia to present-day Iran. And in general, it will be buried in the collection of Sheikh Safi al-Din Ardabili, it will be strengthened.

Keywords: Tomb Tower, Meshkin Shahr, Safavid Era, Shaikh Haydar, Architectural Decorations.

1. M.A. Conservation and Restoration of cultural- historical objects, Department of Conservation and Archaeometry Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

2. Associate Professor, Department of Conservation and Archaeometry Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding Author).

Email: m.razani@tabriziau.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Citations: Nemani Kheyavi, L.; Razani, M. & Haydari Babakamal, Y., (2023), "The Study of Tomb Tower Attributed to Shaikh Haydar from Meshkin Shahr. Iran (Architecture, Decorations And Historical Attribution)". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12 (35): 305-340. (doi: 10.22084/nb.2022.25189.2411).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5066.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Reviewing the history of different nations has shown the change in human goals and skills, and all of this can be found in architecture (Pope, 2008: 52), besides that, different religions use the art for expansion and sustainability. (Wilber, 2013: 27), Tombs of prominent personalities are one of its appearances, which have always had a high place in religions and burial traditions of different regions of Iran and neighboring regions. Beforehand of Islam, based on archeological evidence, there were burials in different types, such as the use of rock tombs (Raghi, 2013: 82), and various burial methods based on the diversity of beliefs. Although the presence of stone or brick tombs on the graves of kings and great personalities has been reported in the pre-Islam era However, specific tower-shaped or square tombs became common in the Islamic period, especially from the Seljuk period onwards. Azarbaijan region in the northwest of Iran has played an important role in the development of tower tombs. Its origin lies in the rule of the Mughal patriarchs and this government's interest in sheikhs and Sufis considering the spread of Sufism in this region, especially Ardabil province, the reason for the number of tomb towers in this region is clearly evident. The tomb of Sheikh Haider, located in the old city cemetery place, is one of these tower tombs, which has different and sometimes conflicting opinions regarding the date of its construction. The only relatively accurate information about the history of the tower-mausoleum comes from reading the inscription and the date engraved on the traces of the headstone tiles by Abdullah Quchani; The construction date of the building according to the remains of the inscriptions on the mosaic tiles on the plaster of the entrance door is "«731»" (AH احدی و ثلاثین و سبعمانه) (Hosseini, 2007: 64 and 65).

Although the construction date of the building was around the middle of the 8th century A.H., however, it seems that additions and architectural decorations related to the post-patriarchal period were also added to it. Based on this, the main challenge is to put all this information together and observe a historical course so that the origin of these doubts may be determined and there will be a decisive answer to all the questions. Another important issue is the study of architectural features, decorations, and materials used in addition to comparative studies with similar examples in order to provide a more accurate relative chronology of construction.

Research questions: 1- How do the existing historical, archeological, and architectural evidence help to solve the ambiguities of the chronology of the tomb attributed to Sheikh Haider?

2- What is the architectural style used in the tomb tower attributed

to Sheikh Haider based on the study of architectural characteristics and related architectural decorations?

Main Text

From the historical and comparative studies carried out on the building of Sheikh Haider, it is important that in the 6th to 8th centuries A.H., the pattern of the tower of the tombs in the northwestern region of Iran and Azarbaijan was similar and in the map of the building, Materials and architectural decoration are very similar. The domes used in these buildings are flat, metal, or brick, double-layered, single-layered, or conical. They are often circling on the outside and regular polygon on the inside and are built with stone foundations and brick walls. Implementation of the tile method is widely used and is carried out alongside the brick. The use of brick is more essential than other materials. The building's kufi lines, the use of holy names in decorations, and the inscription around the head are common characteristics of this building. Therefore, it can be said that Sheikh Haider's monument is the same age as the studied building in the sixth to eighth centuries A.H in the Azarbaijan region, which has similar structural and decorative features. This article is a comparative study of examples similar to Sheikh Haider's tomb tower in the northwestern region of Iran and neighboring regions in the period from the 6th to the 9th century AH. Another case was the uncertainty about the attribution of the building and its connection with Sheikh Haider Safavi, which was the discovery of a yellow-gray tombstone measuring 110 x 26 cm belonging to Sheikh Haider Safavi with the date of war (1388 AD, 1387 AD, and 1483 AD), was killed (9 July 2008 AD) which were discovered in a search of the village of Tinit in Tabasaran, cleared the ambiguities.

Conclusion

Study of the building of Sheikh Haider, which has been known for many years due to the short-term burial of some parts of the body of Sheikh Haider Safavid, and the comparison with similar examples, revealed that there is a connection between the forms of the building, Sheikh Haider's command to uniform the clothes of Qizilbash soldiers. Regular 12-sided, having a gold dome and Quranic verse of Fath tiling in the body). Other studies showed that the building was built during the time of the Ilkhans and rebuilt by the same government. Comparison with other similar buildings also shows the influence of the Sufism school in Azarbaijan and Nakhchivan region in the 8th and 9th centuries A.H. and the roundness of the outside and the

inside of the polygon, the emphasis on greater height, the presence of the use of brick materials and brick hoods. Glazed (combination brick and tile with calligraphy method “maqali”) for the purpose of writing masonry inscriptions with the words of Allah (emphasis on the concepts of Sufism) next to the mosaic inscriptions in the front or entrance facade, is one of their common characteristics. The two-part structure (the basement and the dome space) was first observed in the Seljuk samples and then modeled in the Ilkhanid period. The eastern or northern entrance with a Moqrans facade, mosaic tiles, materials used in the foundation and dadoes, brick in the body, the presence of raised entrance, all kinds of inscriptions and geometric motifs are characteristic of Seljuk and Ilkhanid buildings.

Acknowledgment

The authors are gratefully acknowledged to Dr. Rasoul funny, Dr. Esmail Sadeghilar, Mr. Mahdi Sadeghi Rad, Mr shahrouz Ebadi & Ms. Fatemeh Panah for providing information and images.

پژوهشی در انتساب تاریخی، ویژگی‌های معماری و آرایه‌های برج مقبره منسوب به شیخ حیدر در مشکین شهر

لیلی نعمانی خیایوی^۱، مهدی رازانی^{II}، یدالله حیدری باباکمال^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.25189.2411>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۴

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۴۰-۳۵

چکیده

مطالعه برج مقبره‌ها یکی از بحث‌برانگیزترین مباحث باستان‌شناسی و معماری دوران اسلامی است که همواره گاهنگاری و انتساب دقیق تاریخی آن‌ها با چالش‌هایی همراه است. به علت فقدان اسناد قابل اتکا، معمولاً انتساب تاریخی این بناها به اسم فرد یا در صورت مشخص نبودن هویت بانی یا صاحب آن، به اسم شهر بوده است؛ از آن جمله می‌توان به مقبره منسوب به «شیخ حیدر» شهر مشکین شهر استان اردبیل اشاره کرد که با عنوان «مقبره شیخ حیدر صفوی» (۸۶۳-۸۹۳ ه.ق.) معروف بوده، اما متون تاریخی دست‌اول، محل دفن اولیه وی را مکان دیگری معرفی کرده‌اند. هدف این پژوهش، مطالعه تاریخی انتساب بنای شیخ حیدر، گاهنگاری و مطالعه تطبیقی بنا از منظر معماری و آرایه‌ها با نمونه‌های مشابه و بررسی مرمت‌های صورت گرفته است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی-توصیفی مبتنی بر مطالعات میدانی شامل: توصیف دقیق اجزای معماری بنا، عکاسی و تهیه پلان و طرح از آرایه‌ها در کنار رجوع به اسناد دست‌اول تاریخی و بررسی نمونه‌های مشابه جهت گاهنگاری تطبیقی است. به علاوه بر بررسی بانیان ساخت بنا و انتساب آن در منابع مختلف تاریخی و مطالعات تطبیقی با آثار معماری مشابه در ایران و خارج از ایران برای معرفی ویژگی‌های بنا استفاده شده است. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که قدمت بنا مربوط به دوره ایلخانی است؛ خوانش کتیبه بنا و هم‌چنین تاریخ شهادت شیخ حیدر مطابقتی با یک‌دیگر ندارند؛ از این رو، به نظر می‌رسد فرضیه مبتنی بر این‌که مدتی پیکر شیخ حیدر در این بنا مدفون بوده تا در نهایت بخش دیگری از پیکر از روستای تاباساران روسیه به داخل مرز ایران کنونی منتقل شده و در مجموعه «شیخ صفی‌الدین اردبیلی» دفن گشته، تقویت می‌گردد.

کلیدواژگان: برج مقبره، شیخ حیدر، آرایه‌های معماری، ایلخانی، مطالعات تطبیقی.

I. دانشجوی کارشناسی ارشد، مرمت اشیاء فرهنگی و تاریخی، گروه مرمت و باستان‌سنجی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

II. دانشیار گروه مرمت و باستان‌سنجی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m.razani@tabriziau.ac.ir

III. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

ارجاع به مقاله: نعمانی خیایوی، لیلی؛ رازانی، مهدی؛ و حیدری باباکمال، یدالله، (۱۴۰۱)، «پژوهشی در انتساب تاریخی، ویژگی‌های معماری و آرایه‌های برج مقبره منسوب به شیخ حیدر در مشکین شهر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۵(۳۵): ۳۴۰-۳۵۰. doi: 10.22084/nb.2022.25189.2411

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5066.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مرور تاریخچه اقوام متباین، همواره نشان‌دهنده تغییر در اهداف و مهارت بشر بوده است و برآیند تمامی آن‌ها را در معماری، می‌توان جست‌وجو کرد (پوپ، ۱۳۸۱: ۵۲). علاوه بر آن ادیان مختلف برای گسترش و پایداری، خود را با هنر می‌آمیزند (ویلیبر، ۱۳۷۴: ۳۷)؛ مقابر شخصیت‌های برجسته یکی از جلوه‌های این هم‌آمیزی است که همواره جایگاه والایی در مذاهب و سنت‌های تدفین مناطق مختلف ایران و مناطق هم‌جوار داشته است. در پیش از اسلام براساس شواهد باستان‌شناسی، تدفین در گونه‌های مختلفی مانند استفاده از دخمه‌های صخره‌ای (راغی، ۱۳۹۰: ۸۲). استودان‌ها و انواع شیوه‌های خاک‌سپاری برمبنای تنوع عقاید وجود داشت؛ اگرچه وجود مقابر سنگی یا آجری بر مزار شاهان و شخصیت‌های بزرگ در دوران پیش از اسلام گزارش شده است؛ با این حال، مقابر مشخص برجی شکل یا چهارگوش در دوران اسلامی، به‌ویژه از دوره سلجوقی به بعد رایج می‌شوند. منطقه آذربایجان در شمال غرب ایران نقش مهمی در توسعه برج‌مقبره‌ها داشته است؛ ریشه آن در حکومت ایلخانان مغول و علاقه‌مندی این حکومت به شیخان و صوفیان بوده و با توجه به گسترش تصوف در این منطقه، به‌ویژه استان اردبیل به‌روشنی علت تعدد برج‌مقبره‌ها در این ناحیه مشهود است. مقبره شیخ حیدر واقع در محل قدیمی قبرستان شهر یکی از این برج‌مقبره‌هاست که در رابطه با تاریخ ساخت آن نظرات متفاوت و در مواردی ضدونقیض بیان شده است. تنها اطلاعات نسبتاً دقیق در مورد تاریخ برج‌مقبره ناشی از بازخوانی کتیبه و تاریخ حک‌شده بر رد کاشی‌های سردر توسط «عبدالله قوچانی» است؛ تاریخ ساخت بنا با توجه به بقایای داغ‌نوشته‌های کاشی‌های معرق روی گچ درب ورودی «احدی و ثلاثین و سبعمائه» (۷۳۱ ه.ق.) است (حسینی، ۱۳۸۷: ۶۴ و ۶۵)؛ اگرچه تاریخ ساخت بنا حدود نیمه قرن هشتم ه.ق. بوده است، با این حال به نظر می‌رسد الحاقات و آرایه‌هایی مربوط به پس از دوره ایلخانی نیز به آن افزوده شده باشد. بر این اساس، چالش اصلی کنار هم قراردادن تمامی این اطلاعات و رعایت یک سیر تاریخی است تا شاید منشأ این شبهات مشخص گردد و پاسخ قاطعی برای تمام پرسش‌ها باشد. مسأله مهم دیگر مطالعه ویژگی‌های معماری، آرایه‌ها و مصالح به‌کاررفته در کنار مطالعات تطبیقی با نمونه‌های مشابه به‌منظور ارائه دقیق‌تر گاهنگاری نسبی ساخت بناست.

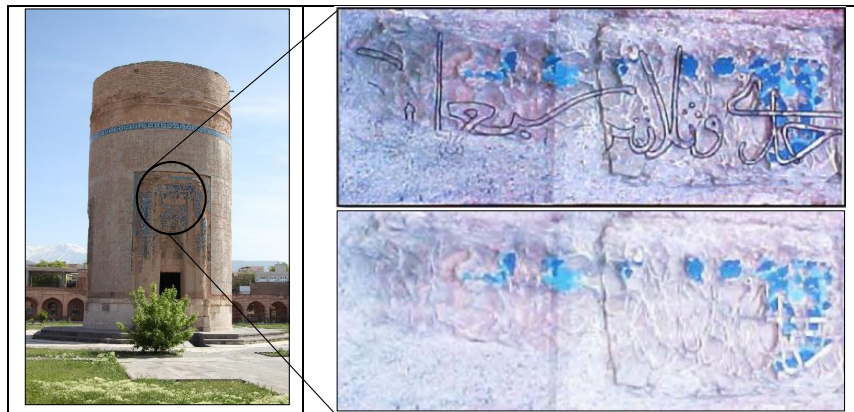
پرسش‌های پژوهش: ۱. شواهد تاریخی، باستان‌شناسی و معماری موجود چه کمکی به رفع ابهامات گاهنگاری مقبره منسوب به شیخ حیدر می‌کنند؟ ۲. سبک معماری به‌کاررفته در برج‌مقبره منتسب به شیخ حیدر با توجه به مطالعه ویژگی‌های معماری و آرایه‌های وابسته کدام است؟

روش پژوهش: روش استفاده‌شده در پژوهش، توصیفی-تحلیلی و تاریخی-تطبیقی است و برمبنای مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است؛ به نحوی که گام نخست پژوهش استفاده از اسناد ثبتی، منابع تاریخی، گزارش‌های باستان‌شناسی موجود و اطلاعات گردآوری‌شده از مطالعات پیشین بر روی برج‌مقبره، بناهای مشابه و تحلیل آن‌ها براساس مستندات جدید است. بخش دوم، انجام

بررسی‌های میدانی در محل، شامل: تصویربرداری، تهیه پلان و طرح از آرایه‌ها، توصیف جزئیات معماری، مصالح و آرایه‌ها است. در کنار رجوع به اسناد دست‌اول تاریخی، با بررسی بانیان ساخت بنا و انتساب آن در منابع مختلف تاریخی، مطالعات تطبیقی با آثار معماری مشابه در ایران و خارج از ایران برای معرفی ویژگی‌های بنا و گاهنگاری دقیق‌تر آن استفاده شده است.

پیشینه پژوهش

در رابطه با پیشینه ساخت و ویژگی‌های معماری بنای شیخ حیدر اطلاعات پراکنده و گاهی متناقضی موجود است که با اتکا به آن‌ها نمی‌توان به‌طور دقیقی وضعیت بنای شیخ حیدر را بازشناسی کرد. در این بین تنها اطلاعات دقیق بازخوانی کتیبه سردر توسط عبدالله قوچانی است که تاریخ بنا را به زمان «ابوسعید بهادرخان مغول» (۷۱۶-۷۳۶ ه.ق.) منتسب می‌کند (حسینی، ۱۳۸۷: ۶۲)، (شکل ۱).

► شکل ۱. تصویر کتیبه تاریخ‌دار بازخوانی شده توسط عبدالله قوچانی (آرشیو سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل، ۱۳۹۹).

Fig 1. Image of the inscription dated read by Abdullah Guchani (Archive of the cultural and handicraft heritage and tourism organization of the Ardabil province, 2019).

با این حال اطلاعات تاریخی درمورد گاهنگاری صحیح و ویژگی‌های معماری بنای تاریخی شیخ حیدر با شماره ثبتی ۱۸۴ در سال ۱۳۱۱ ه.ش. ضروری است؛ چراکه تاکنون در هیچ پژوهش مستقلی به بررسی بسترهای تاریخی ایجاد مقبره، وضعیت معماری و سبک آن پرداخته نشده است. پژوهش‌های موجود عمدتاً ذیل ذکر پیشینه مطالعاتی سایر بناها اشاره‌ای کوتاه به این بنا داشته‌اند و منابع تاریخی نیز از یک‌دیگر الگوبرداری کرده‌اند؛ به بیان دیگر، در زمینه توصیف بخش‌های مختلف بنا، «آرتور اپهام پوپ» (۱۹۳۰) و «دونالد ویلبر» (۱۳۶۵)، با توصیف‌های دقیق وضعیت بنا را در زمان بازدید شرح داده‌اند؛ بنابراین، پایه مطالعات تاریخی تطبیقی شیخ حیدر براساس نظرات این دو نفر تدوین شده و دیگران با تغییرات مختصری مطالب ایشان را منعکس نموده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به منابعی که بین سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۹۵ انتشار یافته است، اشاره کرد. در زمینه بررسی تزئینات معماری بنا (Tavakkoli & Cinmarasl 2019: 268؛ حسینی، ۱۳۸۷) نگاهی دقیق‌تر به بررسی کتیبه روی دیواره آجری که بین بند کاشی‌ها با کاشی چهارگوش آبی فیروزه‌ای اجرا شده، به عمل آمده است. در رابطه با تردیدهای انتساب بنا نیز، «بابا

صفری» (۱۳۷۱) و «کامبیز حاجی قاسمی» (۱۳۸۹) نکات پیشین را تکرار کرده‌اند. شایان توجه است هیچ‌کدام از پژوهشگران به بررسی اصول طراحی تزئینات در این بنا و تاریخچه دقیق آن اهتمام نورزیده‌اند؛ منابع متعددی در رابطه با تولد، القاب و حمایت «اوزون حسن» (۱۴۵۳-۱۴۷۸ م.) از وی وجود دارد (مجیرشیبانی، ۱۳۴۶: ۵۲-۸۱؛ امینی‌هروی، ۱۳۸۳: ۴۳؛ پناهی‌سمنانی، ۱۳۷۴: ۶۲؛ نوائی، ۱۳۶۸: ۲۹۲). در مورد محل و نحوه کشته شدن وی نیز تحقیقاتی صورت گرفته و برخی منابع محل دفنش را در صحراهای خیاو (مشکین‌شهر امروزی)، (ساعدی، ۱۳۷۶: به نقل از: شیخ عبدالغفور ثامن: ۱۸۲؛ به نقل از شجره‌نامه شیخ حیدر) و منابع دیگر، از جنگ او با سپاه «شروانشاهان» در تبر سران، کشته و دفن شدن وی در همان جا، سپس انتقال جسدش از آن منطقه به اردبیل می‌نویسند (صفری، ۱۳۷۰: ۷۷ و ۷۸؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱۴۴؛ خواند امیرالحسینی، ۱۳۸۰: ۵۰۲-۵۰۳؛ میراحمدی، ۱۳۷۱: ۵۰).

وقایع تاریخی مقارن با شیخ حیدر

دوره حاکمیت سلسله «آق‌قویونلو» (۷۸۰-۹۱۳ ه.ق.) زمانی بود که ایران محلی برای نزاع و درگیری میان طمع ورزان به سلطه و قدرت بود. در اردبیل آذربایجان، خاندانی تُرک پرورش می‌یافت که به امر ارشاد همت گماشته و به «خاندان صفویه» شناخته شدند. تاریخ مشهور شدن خاندان صفویه از «فیروزشاه» پسر «محمد اشرف‌شاه» آغاز می‌شود (قزوینی، ۱۳۶۴: ۴) اجداد صفویه از آغاز به ترتیب «سید عوض اسماعیل»، «محمد حافظ»، «صلاح‌الدین رشید»، «قطب‌الدین یحیی»، «سید صالح»، «امین‌الدین جبرائیل»، «صفی‌الدین اسحاق»، «صدرالدین موسی»، «علاء‌الدین علی»، «ابراهیم»، «جنید»، «حیدر»، «سلطان علی»، «سلطان اسماعیل» هستند (طقوش، ۱۳۹۹: ۴۴). در سیر تاریخی خاندان صفوی، سرانجام جنید (۸۲۶-۸۳۹ ه.ق.) رهبری نهضت خاندان صفوی را به دست گرفت و چون از خود رفتاری پادشاهانه نشان داد، وی را «سلطان» نامیدند. او برای تداوم حیات صفویه و سروسامان دادن اوضاع تلاش بسیاری کرد. وقتی جنید در شیروان کشته شد، فرزند شیرخواره‌ای به نام «حیدر» از خواهر «اوزون حسن» داشت که با مادرش نزد اوزون حسن زندگی می‌کرد. با تلاش‌های زیرکانه اوزون حسن، مریدان شیخ جنید نزد حیدر گرد آمدند و از همان کودکی وی را «شیخ» نامیدند.

حسن به مریدان این‌گونه بیان می‌کرد که انوار الهی را از جبین و سیرت این کودک می‌بیند و شایسته است وی را به عنوان شیخ در نظر گیرند، اما این باور هدف عوام فریبانه نداشت و خود نیز بر این اعتقاد بود؛ بنابراین حیدر در ۹ سالگی توسط مریدانش به اردبیل فرستاده و بر مسند رهبری خانقاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی نشانده شد. حیدر از همان اوان کودکی جنگاوری و کار با ابزارآلات جنگی را از مریدان خانقاه آموخت و وقتی به جوانی رسید حسن، دختر خودش «مارتا» را که از یک مادر مسیحی ترابازونی به اسم «کاترینا» زاده شده بود، به عقد ازدواج حیدر درآورده و او را داماد خویش ساخت. طبیعی بود که این مسأله می‌توانست جایگاه سیاسی شیخ حیدر را به عنوان خواهرزاده و داماد شاه بسیار مستحکم سازد و دست وی را در

اجرای برنامه‌هایش برای دستیابی به مقاصد پنهانی در درازمدت بیش‌ازپیش باز گذارد. پس از این حیدر خود را شیخ نمی‌نامید و لقب خود را از شیخ به «سلطان» تبدیل کرد و به ایجاد نوعی انضباط نظامی در پیروان خویش و تقویت روحیهٔ سلحشوری و جنگاوری در آن کوشش بسیار کرد. به دنبال خواب وی و به نقل از امام علی علیه السلام به منظور متحدالشکل کردن پیروان تاجی ۱۲ ترک و سرخ که نشان از دلیری بود، بر سر می‌گذارند. ۱۲ ترک تاج، نشان از ۱۲ امامی بودن و تشیع بود. بدین سان «فرقهٔ قزلباشان»^۱ به معنای «سرخ کلاهان» شکل گرفت و سلطان حیدر مرشد آنان شد. در آن زمان طوایف زیادی از سلطان حیدر حمایت می‌کردند و در گسترش مذهب شیعه نیز به وی یاری بسیاری می‌رساندند. پس از فوت اوزون حسن و سپس به سلطنت رسیدن «سلطان یعقوب» فرزند او، روابط شیخ حیدر و آق‌قویونلوها تیره شد؛ به طوری که شیخ مجبور شد با پیروان خود دیاربکر (شهری در ترکیه امروزی) را ترک گوید و برای انتقام خون پدر به فکر حمله به شیروان افتاد و سپاهی از طرفداران خود تجهیز کرد. یعقوب برای خاتمه دادن به تحریکات خاندان صفوی، «سلمان بیک» را با چهار هزار نفر به کمک شروان شاه فرستاد و به علت فزونی سپاه دشمن، سلطان حیدر شکست خورد و به قتل رسید و طرفدارانش نیز پراکنده شدند.

شیخ حیدر دارای سه پسر به نام‌های «ابراهیم»، «میرزا اسماعیل» و «میرزا سلطان علی» بود. طبق متون تاریخی، شیخ حیدر با گروهی به نام «شیروان شاهان» به نبرد پرداخته و در طبرستان زخمی، کشته و در همان جا به خاک سپرده شد. ۲۵ سال بعد از این اتفاق، «شاه اسماعیل اول» (۹۰۶-۹۱۰ ه.ق.) دستور انتقال جسد پدر را به مجموعهٔ شیخ صفی‌الدین اردبیلی داده و در آنجا مجدد به خاک سپردند. بعد از شهادت شیخ جنید به سال ۸۶۰ ه.ق.، شیخ حیدر جانشین وی گردید و دختر اوزون حسن را به زنی گرفت. در جنگ اوزون حسن با جهانشاه قره‌قویونلو (۸۱۴-۸۴۶ ه.ق.)، «ابوسعید گورکانی» از عوامل عمدهٔ پیروزی‌های اوزون حسن به شمار می‌رفت. شیخ به خونخواهی پدر به شیروان لشکر کشید و با «شیروان شاه فرخ یسار» (۸۴۴-۸۷۹ ه.ق.) جنگید؛ ولی بعد از مرگ حسن، یعقوب آق‌قویونلو از قدرت شیخ بی‌مناک شده و «سلمان اوغلی»، سردار خود را به کمک فرخ یسار فرستاد. در اثنای جنگ تیری بر حلقوم شیخ فرود آمد و از زخم آن به روز پنجشنبه ۲۰ رجب ۸۹۳ ه.ق. به شهادت رسید؛ مریدان جسد او را محرمانه درجایی به خاک سپردند و علامت گذاشتند تا به دست دشمنان نیفتد و به او بی‌احترامی نشود (خنجی اصفهانی، ۱۳۸۲: ۱۴۷؛ صفری، ۱۳۷۰: ۷۷ و ۷۸). جنگ بزرگ قزلباشان با نیروی متحد سلطان یعقوب و شروان شاه در تیرماه ۸۶۷ ه.ق. رخ داد. قزلباشان در آغاز تلفات سنگینی بر نیروهای مشترک سلطان یعقوب و شروان شاه وارد آوردند، ولی در آستانهٔ شکست نیروی مشترک، شیخ حیدر تیر خورد و کشته شد و مریدان تاتارش سراسیمه پا به فرار نهادند و بسیاری از آن‌ها در حین فرار کشته شدند. فرماندهٔ سپاه سلطان یعقوب سر شیخ حیدر را از تن جدا کردند و به تبریز بردند؛ در خیابان‌های تبریز در معرض انظار عمومی گردانند و سپس آن‌را در پیش سگان انداختند. پس از

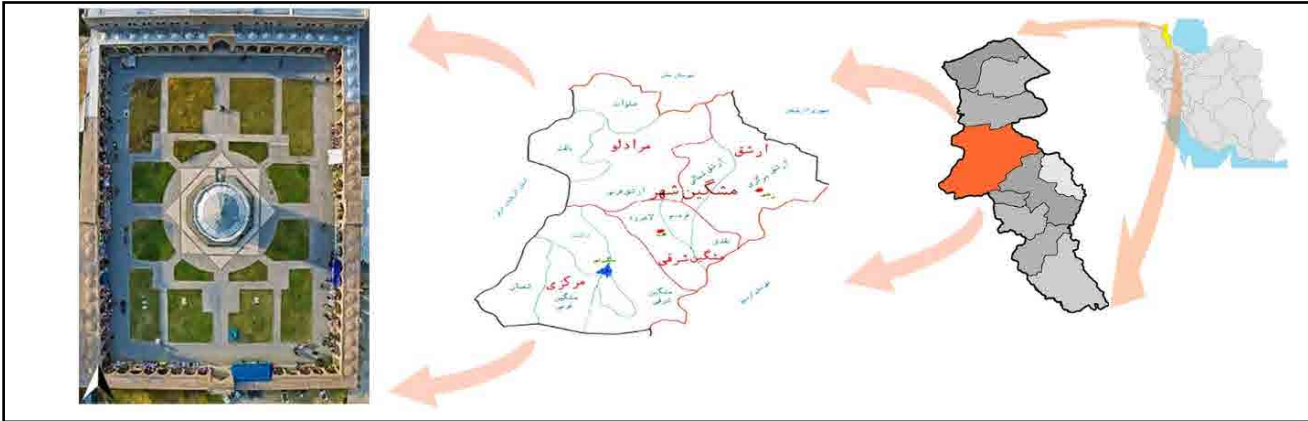
آن حضرت، قلاده حکومت دربند را به گردن «منصور بیک» انداخت؛ سپس جسد سلطان حیدر را که در تبر سران مدفون بود به اردبیل منتقل و در آنجا دفن کردند (روملو، ۱۳۵۷: ۱۴۴؛ خواندامیرالحسینی، ۱۳۸۰: ۵۰۲-۵۰۳؛ میراحمدی، ۱۳۷۱: ۵۰ و صفری، ۱۳۷۰: ۷۷ و ۷۸)؛ همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، تشویشی در مورد محل کشته شدن و دفن شیخ حیدر مطرح است؛ علاوه بر آن در نسخه خطی تاریخ‌العجم و الانسلاام به نقل از شجره‌نامه شیخ حیدر آمده که وی در سال ۸۷۰ ه.ق. در صحراهای خیابو کشته شده است؛ هم‌چنین آمده است که شیخ حیدر حاکم و والی شرع منطقه خیابو و از اعقاب امام جعفر صادق علیه السلام بوده و معروف است که شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۱۵ ه.ق. جنازه شیخ حیدر را با خود به اردبیل برده و در جوار شیخ صفی دفن کرده است (ساعدی، ۱۳۵۴: ۷۵؛ ویلیبر، ۱۳۷۴: ۱۸۸؛ اولئاروس، ۱۳۷۹: ۵۸). با وجود تمامی این اطلاعات و پراکندگی مطالب، ابهام بزرگی در مورد تاریخ، محل کشته شدن و محل دفن شیخ حیدر وجود دارد؛ اما نکته مشترکی که تمامی منابع مورد مطالعه در مورد آن اتفاق نظر دارند، بحث انتقال جسد به اردبیل و مجموعه شیخ صفی است که در نیمه اول سده ۱۰ ه.ق. انجام گرفته است.

موقعیت جغرافیایی بنای مورد مطالعه

شهرستان مشکین‌شهر یا در زبان محلی «خیابو»^۲ یکی از شهرهای شمال غرب در استان اردبیل است (عساکره و رزمی، ۱۳۹۰: ۱۴۲). این شهر در دامنه کوه سبلان، قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا ۴۸۱۱ متر است. در زمان سلجوقیان و اتابکان آذربایجان، آن را «وراوی» نامیده‌اند و در زمان تصرف بخشی از شمال ایران توسط گرجستان به «بیشکین» معروف بود (مستوفی، ۱۳۷۸: ۱۳۰). خیابو مدتی پس از حکمرانی «عباس میرزا» (۱۲۱۳-۱۲۴۸ ه.ق.) در ناحیه آذربایجان، توجه ایلات شاهسون را به خود جلب کرد و سپس در سال ۱۳۱۶ ه.ش. به‌طور رسمی به «مشکین» تغییر نام داد (ساعدی، ۱۳۵۴: ۹۶)؛ به‌طور کلی، این منطقه به علت قرارگیری در مسیر جاده ابریشم، آناتولی و قفقاز از پیشینه تاریخی غنی برخوردار بوده و از نظر جغرافیایی نیز در منطقه ناهموار کوهستانی با شرایط سرد و خشک واقع شده است. با رونق گرفتن خیابو در دوره صفوی، یکی از اولاد شیخ صفی به اسم شیخ حیدر والی و حاکم مشکین‌شهر شد و به دنبال همین حکمرانی، به دست شخصی به اسم «شیروان شاه قره‌باغی»، در یکی از دره‌های شهر به قتل رسید و در همان جا دفن شد. به منظور بزرگداشت مقام شیخ حیدر، گنبد بزرگی در مرکز شهر ایجاد شده است.

ویژگی‌های معماری برج-مقبره منسوب به شیخ حیدر مشکین‌شهر

برج مقبره شیخ حیدر در موقعیت جغرافیایی "۳۷°۲۴'۲۸ شمالی و ۴۷°۴۰'۵۱،۱۶" شرقی قرار دارد. ارتفاع آن ۱۸ متر، قطر ۱۰،۵۰ متر و قطر قاعده ۳۴/۵ متر، در خارج کاملاً استوانه‌ای است؛ ولی در داخل ۱۲ ضلعی منتظم با قطر ۸ متر است (شکل ۲). سردابه در زیر برج واقع و ورودی آن در جهت شمال تعبیه شده است. در قرن اخیر اتاق و راهرو بزرگی جهت محافظت قبر و بیتوته زوار ساخته شده که به وسیله یک راه

▲ شکل ۲. موقعیت برج . مقبره شیخ حیدر در شهرستان مشکین شهر (تصویر هوایی از: مهدی صادقی‌راد، ۱۳۹۵).

Fig 2. Sheikh Haider's Tomb Tower's Location in Meshkinshahr city (Aerial photo by: Mehdi Sadeghi Rad, 2015).

پله با پله‌های بلند و راهرو، به سردابه متصل می‌شده است (شکل ۳). امروزه اثری از این اتاق نیست؛ بنابراین، درب ورودی سردابه و برج نمایان است. «ویلبر» (۱۳۶۵: ۱۸۸) معتقد است بنا و کاشی‌کاری این برج مشابه نمونه‌های موجود در سوریه و آسیای صغیر است و تشابه سازه‌ای با بناهای کاروانسرای بولاکو، سرچم، گنبد غفاریه مراغه، برج مراغه، امامزاده جعفر اصفهان، مقبره چلبی اوغلو، سلطانیه، شاطر گنبدی صومعه‌دل اردبیل و برج سلماس دارد. برخی صاحب‌نظران معتقدند بنا در قرون ۷ و ۸ ه.ق. ساخته شده و در زمان صفویه مجدد مرمت شده است. «مشکوتی» (۱۳۴۹: ۲۰۸) بنای اصلی را متعلق به قرن ۸ ه.ق. و آرایه‌های آن را متعلق به قرون ۹ و ۱۰ ه.ق. می‌داند. کف بنا با استفاده از سنگ‌لاشه به همراه ملاط آهک ساخته شده است. آزاره بنا از سنگ سفید کرمی رنگ به ارتفاع ۲/۲ متر و متناسب با طول کل بنا ساخته شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۸۷: ۳۰۲-۳۱۹). در طرفین در ورودی دو شمشه بر دو قطعه سنگ کرم‌رنگ به ابعاد ۸۰×۷۰ سانتی‌متر طراحی شده که نظیر آن‌ها در سنگ‌قبرهای هفت‌تنان کلخوران، درب شرقی بقعه «شیخ شهاب‌الدین اهری» (ترابی طباطبایی، ۱۳۸۴: ۴۱۸) و سردر مسجد جامع سراب به‌کاررفته است. کاشی‌کاری نواری زیر قرنیز از بین رفته و امروزه هیچ اثری از آن به‌جای نمانده است (کارنگ، ۱۳۵۱: ۹۶). فاصله هر یک از اضلاع دوازده‌گانه داخلی بنا با یکدیگر ۲/۲ متر است که در ابتدا موازی و در بالای این قسمت به وسیله باریکه‌های گوشه و در زیر مقرنس آجری با طاقچه‌های نیمه‌مدور به منظور

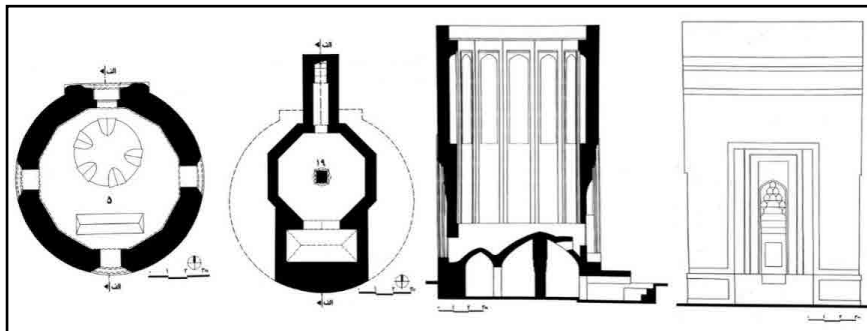
▶ شکل ۳. تصاویر مستند از بنای شیخ حیدر در قرن اخیر: ضلع غربی بنای شیخ حیدر در ۱۳۰۵ (پوپ، ۱۳۸۷: ۳۴۳)؛ ضلع غربی بنای شیخ حیدر در سال ۱۳۶۳ (Wilber, 1969: 175)؛ ضلع غربی بنای شیخ حیدر (فاطمه‌پناه، ۱۴۰۰).

Fig 3. Documentary images of Sheikh Haider's building The last century: the western side of Sheikh Haider's building in 1305 (Pope, 1387: 343); The western side of Sheikh Haider's building in 1363 (Wilber, 1969: 175); the western side Sheikh Haider building (Fateme-Panah, 1400).

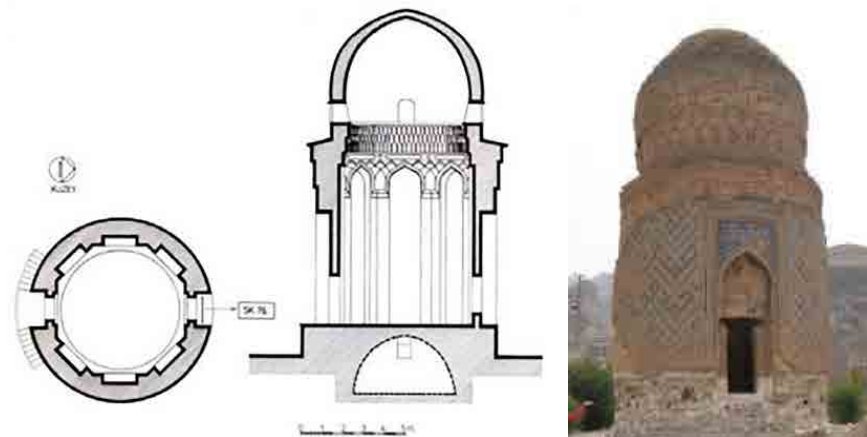
جلوه بلندتر آراسته شده است. از آجر، هم در مصالح و هم در پوشش یا روکار بنا استفاده شده است (شکل ۴).

شبهت مقبره شیخ حیدر با مقبره «زینال بیک» قابل توجه است. زینال بیک فرزند ارشد اوزون حسن آق‌قویونلو بود که بعد از درهم شکستن قدرت قراقویونلوها (۷۷۷-۸۷۳ ه.ق) از طرف پدر حاکم کرمان شد (هینتس، ۱۳۶۲: ۱۷۸ و ۱۸۹). آرامگاه زینال بیک مربوط به نیمه دوم سده ۹ ه.ق.، در شهر «حسن کیف» در ساحل شمال رودخانه دجله و نزدیک جاده مواصلاتی ایالات باتمان است. این بنا با گنبد نیم‌کروی پیازی شکل، در جداره بیرونی طراحی خلاقانه عبارات: «الله، محمد، احمد، علی» با آجر ساده و کلوک لعاب‌دار آبی کبود و فیروزه‌ای (مقلی کاشی و آجر) به‌کاررفته که علاوه بر پلان، از این نظر با مقبره شیخ حیدر مشابهت دارد. علاوه بر آن نقش «لا اله الا الله» در بالاترین قسمت ساقه از تأثیر هنری اران و آذربایجان حکایت داشته است (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۶۶). طبق نظرات برخی از پژوهشگران (Cağhan keskin, 2012: 368)، «پیرحسن» معمار دربار اوزون حسن از تبریز به حسن کیف جهت ساخت برج مقبره زینال بیک فرستاده می‌شود. سبکی که در ساخت این برج مقبره به‌کاررفته قابل مقایسه با سایر برج مقبره‌های منطقه آذربایجان در داخل ایران است و ریشه بومی ندارد. نکات مهمی که از مقایسه برج مقبره شیخ حیدر و برج مقبره زینال بیک حاصل می‌شود؛ مشابهت در پلان که هر دو از نوع چندضلعی در داخل و مدور در بیرون و استفاده از کاشی معرق در نمای ورودی، ترکیب کاشی با آجر (مقلی) جهت نگارش کتیبه‌های کوفی بنایی در هر دو بنا است (شکل ۵).

شکل ۴. نما، مقطع و پلان برج مقبره شیخ حیدر مشکین شهر (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۸).

Fig 4. facade, cross-section and plan of the tomb of Sheikh Haider Meshkin Shahr (Haji Ghasemi et al., 2009: 68).

شکل ۵. بنا و پلان بنای مقبره زینال بیک (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۶۶).

Fig 5. The Building and plan of the tomb of Zainal Beyk (Blair & Bloom, 2005: 66).

روی بدنه بنای شیخ حیدر در کنار کتیبه‌های «الله» از آیات ۲۷-۲۸ سوره فتح^۳ با مضامین صوفیانه استفاده شده است. در آیه ۲۷ به تراشیدن موی سر و کوتاه کردن ناخن اشاره شده که جزو اعمال صوفیان است. آیه ۲۸ نیز درباره گواه به برتری دین اسلام دارد و تفسیر آن راستی مسلک صوفیان در ارتباط با خداوند است. هم‌چنین طرح ۱۲ ضلعی داخل آن تحت تأثیر اعتقادات شیعی بوده است؛ زیرا در آن زمان تصوف ارتباط تنگاتنگی با تشیع داشته است (حسینی، ۱۳۸۷: ۶۱). در قسمت شمالی سردر بخش‌های تخریب‌شده‌ای از آیات ۲۶ و ۲۷ سوره الرحمن^۴ به چشم می‌خورد (بیگ‌تاش، ۱۳۹۳). در کنار آیات یاد شده، قابی محرابی شکل با پنجره‌های مسدود به رنگ: سیاه، آبی روشن، آبی سیر و سفید در قرنیزها به‌کاررفته و از کاشی لعابی، شکاف روکار آجری با کاشی‌های مربع آبی روشن و مزین با اسامی مقدس استفاده شده است. حروف سفالی بدون لعاب قرمز در کتیبه‌های تخریب‌شده سردر مشهود است. «ویلبیر» (۱۳۷۴: ۱۸۸) اعتقاد دارد که گنبدی چادرشکل (رک) بر روی بنا قرار داشته و «شیخ عبدالغفور ثامن»، وقایع‌نگار «عباس میرزا»، در کتاب تاریخ العجم و الاسلام از گنبدی طلائی بر بالای این برج نام برده است. امروزه بنا از داخل دارای سقفی از جنس چوب طرح دار و یک گنبد فلزی ساده است. در قسمت داخلی در سه ضلع نزدیک به سقف روزه‌هایی در هرکدام از جهات جنوبی، شرقی و غربی قرار دارد که احتمالاً برای انجام تهویه و یا نورگیری تعبیه شده‌اند. قاب‌سازی محراب اصلی در سه جهت دیگر نیز به‌کاررفته؛ بنابراین الگوی بنا به شکل عمودبرهم است (شکل ۶).

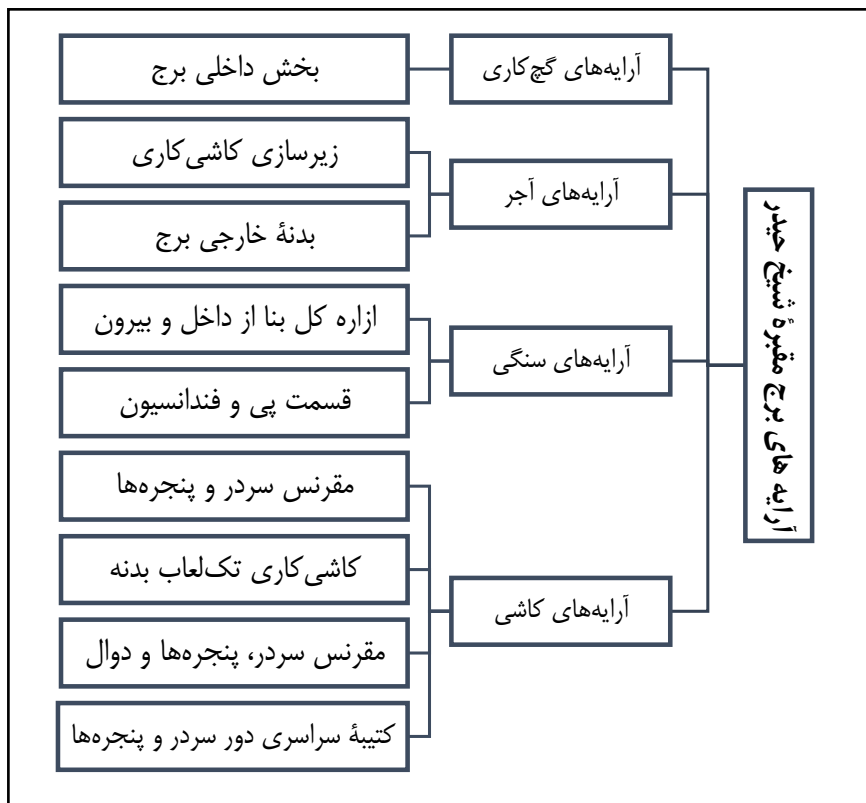

► شکل ۶. نمای داخلی برج مقبره شیخ حیدر و روزه‌های به‌کاررفته در بدنه برج (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig 6. Interior view of Sheikh Haider tomb tower and openings used in the body of the tower (Authors, 1400).

مصالح و آرایه‌های برج مقبره منسوب به شیخ حیدر مشکین شهر

در مقبره شیخ حیدر از سنگ درپی و از آجر در بدنه استفاده شده است. این مصالح در ترکیب با آرایه‌های معماری جلوه منحصره‌فردی را به مقبره داده است؛ آرایه‌های قابل توجهی از قبیل: آجرکاری، سنگ‌بری، کاشی‌کاری و گچ‌کاری در بنا به‌کاررفته است (شکل ۷). اگرچه این آرایه‌ها در یک دوره زمانی ایجاد نشده‌اند؛ با این حال مطالعه آن‌ها در جهت تشخیص تاریخ‌گذاری دقیق و کیفیت ایجاد بنا مؤثر واقع شده‌اند.

شکل ۷. نمای کلی از تزئینات برج مقبره شیخ حیدر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig 7. General view of the decorations of the mausoleum tower Sheikh Haider (Authors, 1400).

مصالح و آرایه‌های آجری

هنر آجرکاری و تزئین بنا با آجر از قرن ۵ ه.ق. در ایران معمول بود و تا اواخر قرن ۶ ه.ق. به تکامل خود ادامه داد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۶۴). ایلخانیان مغول که در محدوده سال‌های ۶۶۳ تا ۷۵۶ ه.ق. حکومت می‌کردند، به دنبال بازسازی ویرانی‌هایی که به راه انداختند، از فرهنگ و هنر حمایت بسیار کردند؛ البته این نکته را باید مدنظر قرارداد که ایلخانان در معماری و آرایه‌های وابسته، پیرو سلجوقیان بودند (آشتیانی و همکاران، ۱۳۸۹؛ شرآتو و گروبه، ۱۳۷۶؛ شکفته و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۳: ۶۸)؛ چراکه اکثر این آرایه‌ها در بناهای مقبره‌ای دیده می‌شود که نقطه آغازین آن در مقابر برجی شکل زمان سلجوقیان است (شکفته و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۰). با بررسی جدار خارجی بنای شیخ حیدر می‌توان بر غلبه آجر بر سایر مصالح پی‌برد. پی و پایه تا ارتفاع ۲٫۲ متر از سنگ تراش بوده و بالاتر از آن پوشش دیوار با آجر قرمز به ضخامت یک آجر روی زیرسازی قرار داده شده است. مصالح بنا با آجر یک‌دست به ابعاد $۱۰ \times ۲۰ \times ۶$ سانتی‌متر ساخته شده و آرایه‌های آجری با طرح جناغی و کتیبه کوفی بنایی در تلفیق با کاشی به‌کاررفته است. بندها در اصل نوک‌تیز هستند و بین بند چند آجر، کاشی‌های مربع شکل به‌کاررفته است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۸۹) الگوی آجرچینی جناغی در ترکیب با کاشی‌های مربعی صابونکی خط بنایی را مشابه بناهای هم‌عصر خود ایجاد کرده است. از آجر در کاشی‌کاری و به‌ویژه در مقرنس‌کاری، به‌عنوان زیرکار استفاده می‌شده است. رنگ آجر روکار نخودی و قسمت زیرکار متمایل به سرخ است (شکل ۸).

► شکل ۸. الگوی آجرچینی جناغی و اجرای خط بنایی در بدنه بنای شیخ حیدر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig 8. The brick work pattern and execution The construction line in the body of Sheikh Haider's building (Authors, 2019).

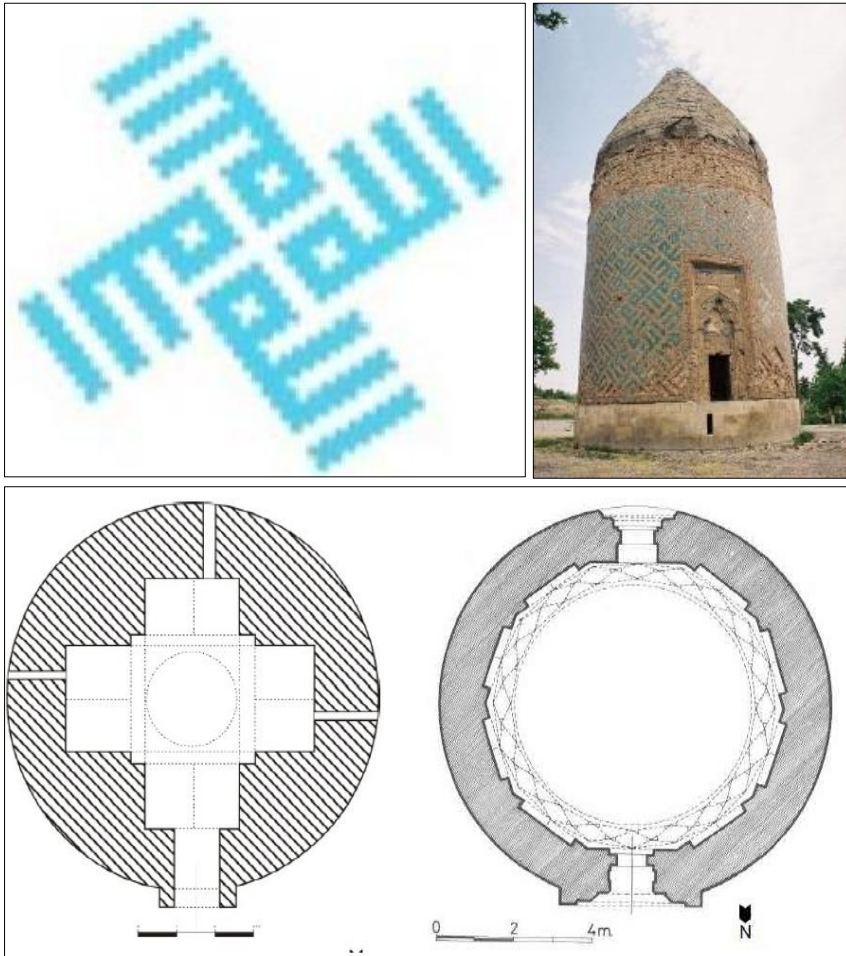
گنبد کبود ورزقان علاوه بر این که از نظر پلان، اندازه مصالح و نوع آجر، مشابه مقبره شیخ حیدر است؛ از نظر آرایه‌ها نیز با مقبره شیخ حیدر مشابهت دارد. مهم‌ترین شباهت‌های این برج با مقبره شیخ حیدر در نقشه بنا (از خارج مدور و از داخل چندضلعی)، ورودی مقرنس با کاشی‌های معرق پیش آمده، کتیبه‌های معقلی الله الله (تلفیق آجر و کاشی) در نمای بیرونی و دوطبقه بودن بنا متشکل از سردابه و گنبدخانه است (شکل ۹).

► شکل ۹. نمای کلی بنا، پلان و تزئینات کبود ورزقان (یوسفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۲).

Fig 9. General view of the building, plan and decorations of the blue dome Varzeghan (Yousfi et al., 2016: 42).

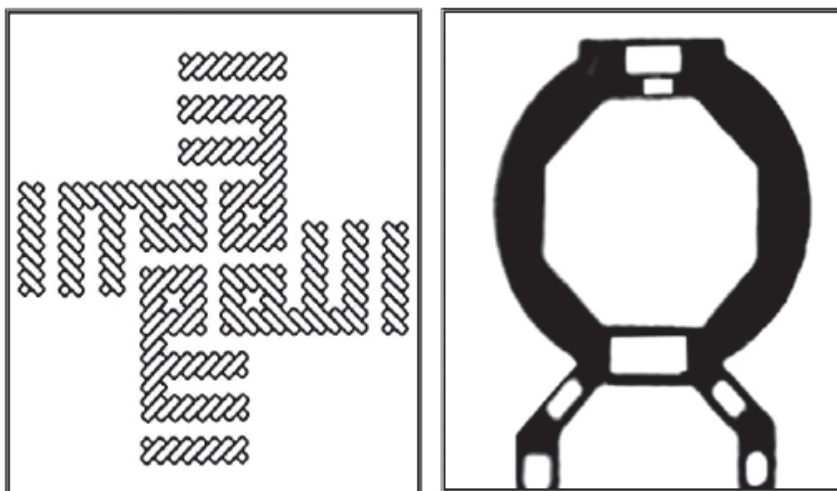

مقبره شیخ حیدر با مقبره بردعه در شمال رود ارس در قره‌باغ جمهوری آذربایجان نیز مشابهت بسیاری دارد (Aslanapa, 1979: 93-97). این مقبره از نخستین نمونه‌های مقابر مدور شمال غرب دریای مازندران در نیمه اول سده ۸ ه.ق. بوده و بنابر کتیبه سردر جنوبی، فی شوال سنه اثنی عشرین و سبعمائه، در تاریخ ۷۲۲ ه.ق. ساخته شده است (یوسفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۷)، (شکل ۱۶). شباهت مقبره بردعه از نظر کتیبه‌نگاری و جزئیات معماری به مقبره شیخ حیدر و مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی غیرقابل انکار است؛ به مانند مقبره شیخ حیدر کتیبه‌های کاشی معرق در نمای ورودی و بدنه، به همراه آرایه کتیبه‌ای کوفی آجری و کلوک‌های آجری لعاب‌دار (کتیبه معقلی کاشی و آجر) که در آن‌ها کلمه «الله» تکرار شده است. مشابه این کتیبه در مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی و مقبره شیخ حیدر، مقبره زینال‌بیک و قره‌باغلار نخجوان نیز به کار رفته است (شکل ۱۰).

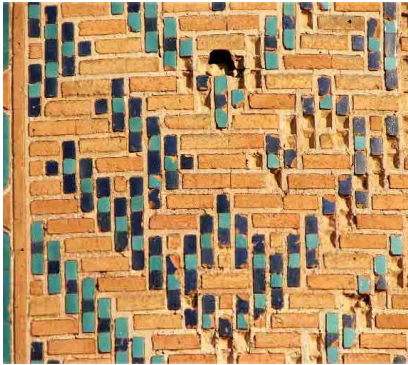
شکل ۱۰. نمای کلی بنا، پلان و تزئینات کبود ورزقان (یوسفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۲).
Fig 10. General view, plan and decorations of Bardea Tower (Tavakkoli & Cinmarasl, 2019: 264).

شبهات برج مقبره شیخ صفی با مقبره شیخ حیدر علاوه بر آرایه‌ها و نقشه (از داخل چندضلعی و از خارج مدور) در کتیبه‌های معقلی کاشی و آجر در نمای بیرون با تکرار لفظ مقدس «الله» است که با نمونه‌های داخل و خارج ایران مشابهت بسیاری دارد (شکل ۱۱).

شکل ۱۱. پلان بنای شیخ صفی‌الدین اردبیلی و ترسیم کتیبه معقلی کاشی و آجر (حسینی، ۱۳۸۷: ۶۴).
Fig 11. The Building plan of Sheikh Safiuddin Ardabili and the drawing of inscription on tiles and bricks (Magheli) (Hosseini, 1387: 64).

▲ شکل ۱۲. ترکیب آجر با کاشی‌های نره و ایجاد کتیبه‌های کوفی مشابه نمونه برج مقبره شیخ حیدر (Eskici et al., 2008: 19).
Fig 12. The combination of brick and tiles Creating Kufic inscriptions similar to the tomb tower of Sheikh Haider (Eskici et al., 2008: 19).

ازسوی دیگر، تشابه قابل توجهی میان برج مقبره زینال بیک با مقبره شیخ حیدر در آرایه‌های معماری مشهود است. نکته حائز اهمیت در مورد برج مقبره زینال بیک، استفاده از مصالح آجری و کلوک‌های لعاب‌دار تزئینی در ترکیب با آجر در بدنه (شکل ۱۲) و استفاده از سنگ و ملاط گچ در پی است که کاملاً قابل مقایسه و مشابه با مقبره شیخ حیدر است. با توجه به این‌که بیشتر بناهای معاصر با برج مقبره زینال بیک از سنگ ساخته شده‌اند، شباهت آن از این منظر به برج مقبره شیخ حیدر و سایر نمونه‌های مشابه در داخل ایران قابل توجه است.

نمونه دیگری از برج مقبره‌های قابل مقایسه با برج مقبره شیخ حیدر در آرایه‌های معقلی کاشی و آجر، برج میرخاتون سلماس، در حومه شهر سلماس در ۱۹۵ کیلومتری غرب تبریز است که اکنون به دلیل زلزله از بین رفته است.^۵ براساس توصیف «ویلبر» (۱۳۶۵: ۱۶۸) نقشه آن از خارج مدور و از داخل چندضلعی بوده که مصالح آن در بخش پی از سنگ‌های تراش و بر بالای دیوارهای آجری مقرنس بوده است. ورودی مقابل سردر اصلی با کاشی مربع و حاشیه محراب‌مانند احاطه شده و در آن قالب‌گیری فرورفته مستطیلی وجود داشت. علاوه بر آن، وجود مقرنس با کاشی‌های معرق فیروزه‌ای در سردر و مصالح به‌کاررفته در پی و بدنه، از سنت مشابهی مانند برج مقبره شیخ حیدر حکایت دارد. آرایه‌های قاب سردر و زیر قرنیز خارجی بنا آجری بوده و از کاشی لعابی آبی روشن، تیره و سفید و نیز سفال لعابی دربندهای عمودی دیوار خارجی استفاده شده است. تنها شاهد موجود در مورد این بنا تصویری است که قبل از سال ۱۹۰۷ م. گرفته شده است؛ خصوصیات ساختمانی آن شبیه خصوصیات ابنیه ناحیه آذربایجان بوده و ممکن است که برج مقبره شیخ حیدر را از روی آن ساخته باشند. ویلبر به نقل از «هرتسفلد» تاریخ این بنا را ۷۰۰ یا ۷۱۰ ه.ق. تخمین می‌زند؛ گواه آن کتیبه آسیب‌دیده‌ای بوده که کلمه ۷۰۰ به وضوح در آن دیده می‌شده است؛ ولی از تاریخ بقعه اثری نیست. از روی فن کاشی‌کاری تاریخ ساختمان می‌تواند به حدود ۷۲۰ بازگردد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۶۸)، (شکل ۱۳).

► شکل ۱۳. نمای کلی برج مقبره میرخاتون سلماس (پوپ، ۱۳۸۷: ۳۴۲؛ متعلق به مجموعه تصاویر سورگیون، ۱۳۷۹: ۸۴).
Fig 13. General view of Mirkhatun tomb tower Salmas (Pope, 1387: 342) belongs to the collection Sorgiun's pictures, 1379: 84).

مصالح و آرایه‌های سنگی

سنگ در برج مقبره شیخ حیدر، در: پی، ازاره و پله به‌کاررفته است. در بخش پی به صورت قلوه‌سنگی، در ازاره از کف بنا شروع شده و تا طبقه اول به ارتفاع ۲/۲ متر و قطر ۳۴/۵ متر ادامه دارد. در قسمت نزدیک به انتهای بخش ازاره سنگی، روزن‌هایی وجود دارد؛ این قسمت بیش از ۲۰۰ قطعه سنگ در اندازه متوسط ۶۰×۶۰ سانتی‌متر به‌کار گرفته شده است. سنگ ازاره از نوع سنگ سفید متمایل به کرم‌رنگ و در پله‌ها خاکستری تیره است. ازاره، احتمالاً با تزئیناتی همراه بوده که به‌مرور زمان از بین رفته و تنها نمونه باقی‌مانده، دو قطعه سنگ در دو جناح سردر با نقش شمشه است. آسیب‌دیدگی‌های ناشی از بارش‌های فصلی، برودت جوی و رطوبت بسیار، باعث شده تا اکثر سنگ‌ها در حالت تورق، تلاشی و پوسیدگی باشند. طی مرمت‌های صورت‌گرفته در ادوار مختلف، سنگ‌ها با نمونه معاصر جایگزین شده‌اند؛ اگرچه شماری از سنگ‌های شاخص اصیل هستند؛ با این حال، آن‌چه باقی‌مانده، چه از سنگ‌های پیشین و چه کنونی، رو به تخریب و زوال هستند (شکل ۱۴).

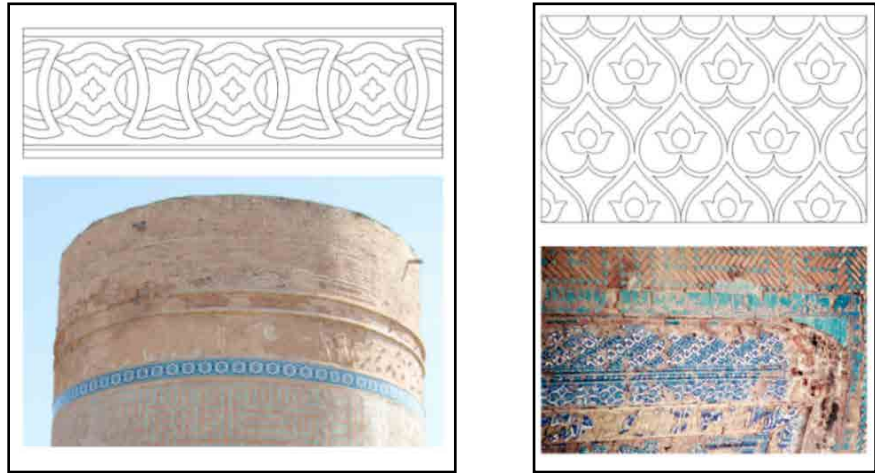
شکل ۱۴. مصالح و آرایه‌های سنگی برج مقبره شیخ حیدر مشکین‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig 14. Materials and stone decorations of the tower of Sheikh Haider Meshkinshahr (Authors, 2019).

آرایه‌های کاشی

برج مقبره شیخ حیدر دو نوع کاشی اصلی دارد؛ معرق و صابونکی^۶. همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، از کاشی‌های تک‌لعب صابونکی به ابعاد ۶×۶ سانتی‌متر برای اجرای خطوط بنایی در تلفیق با آجر در بدنه بیرونی بنا استفاده شده است؛ اگرچه در بنای شیخ حیدر بیشتر آرایه‌های معماری آن از بین رفته، اما آثار کاشی‌های معرق هم‌چنان در بخش سردر، محراب‌ها و دور گنبد به چشم می‌خورد. رنگ به‌کاررفته در کاشی‌ها، ترکیبی از سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای و سیاه است. در دوره ایلخانی از تراش قطعه‌های رنگارنگ کاشی خرد با نقش گل و گیاه، حرکت‌های پیچشی هندسی و خط، پدیده جدیدی در کاشی معرق ارائه می‌شود. در این دوره از فرم کاشی معرق در ساخت مقرنس، کتیبه، ساقه گنبد و پوشش نغول استفاده می‌شده است (زمرشیدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۰). در دوران پیش از صفویه، با ترکیب نقوش هندسی ساده و اسلیمی، به ایجاد اشکالی مانند اسلیمی، ختایی و هندسی می‌پرداختند. چنین نقوشی در آرایه‌های کاشی بنای شیخ حیدر به‌کاررفته و به‌نظر می‌رسد یکی از اولین نمونه‌ها و به عبارتی، پیش‌درآمدی بر نقوش ختایی دوران تیموری و صفوی باشد (شکل ۱۵).

► شکل ۱۵. تزئینات کاشی‌کاری بخش دوال و حاشیه سردر برج مقبره شیخ حیدر مشکین شهر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

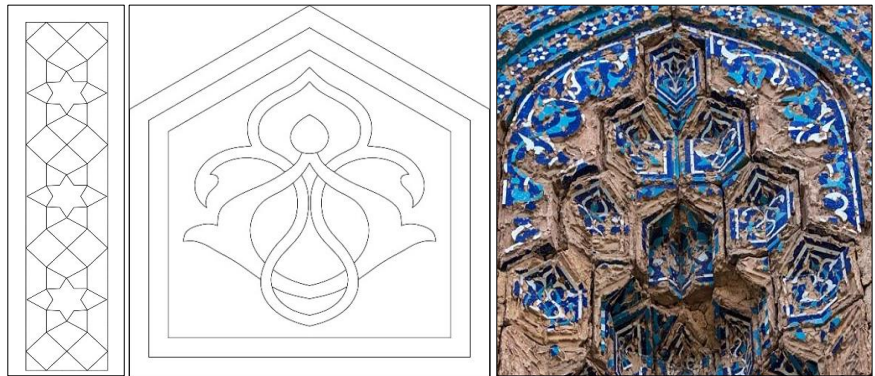
Fig. 15. Tile decorations as a belt in the top of Tower and the around the entrance of Sheikh Haider tomb, MeshkinShahr (Authors, 2019).

از دیگر آرایه‌های قابل توجه کاشی‌کاری در مقبره شیخ حیدر مقرنس سردر ورودی بنا به صورت محرابی و فرورفته است. علاوه بر آن، سه پنجره بنا که به همراه ورودی در چهار جهت اصلی قرار دارند با استفاده از شیوه مقرنس کاشی تزئین شده‌اند. در کاشی‌کاری‌های دوره ایلخانی می‌توان طرح‌های هندسی مختلفی را یافت؛ اما مرسوم‌ترین آن‌ها، طرح مربع چرخان است که از قرارگیری چند مربع روی هم و ایجاد طرحی شبیه به شمسه حاصل می‌شود (شکل ۱۶). این شیوه تزئینی برای پر کردن طاق نماها و دهانه‌های کم عمق، طاقچه‌های کوچک روی هم سوار شده، گوشه‌ها و قابلیت اجرا در طاق‌های مختلف مازهای، جناقی، تند و کند را دارد و جزو اولین نسل گوشه‌سازی‌های کاربردی اجرا شده است.

► شکل ۱۶. نقش مقرنس‌های اجرا شده بر محراب‌های برج مقبره شیخ حیدر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 16. Tile decorations on the Muqrans inside the niche, an altar-like of Tower Sheikh Haider's (Authors 2019).

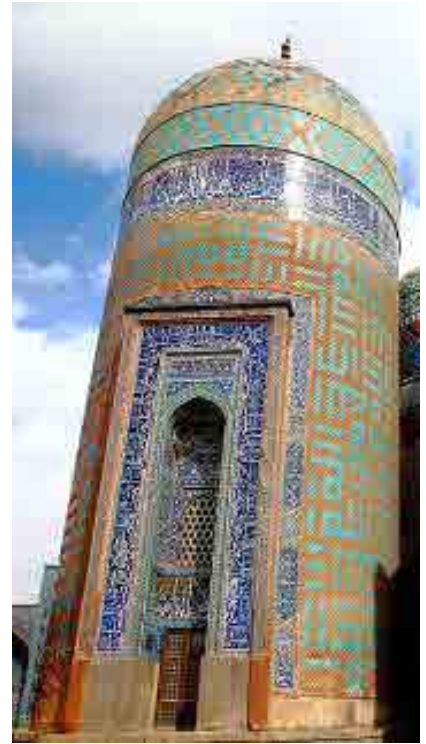

در مقبره بردعه واقع در قره‌باغ آذربایجان، که از تربت‌خانه و گنبد به شکل ۱۰ ضلعی منتظم در داخل و مدور در خارج ساخته شده، دو مدخل در شمال و جنوب با مقرنس‌های آویزان عقب‌نشسته و نوارهای تزئینی کاشی و کتیبه‌های معرق کوفی (Bosworth, 1983: 779-780) به مانند شیخ حیدر در آن به کار رفته است. از طرفی، شباهت آرایه‌های کاشی مقبره شیخ حیدر در تزئینات گنبد و شیوه چینش جناغی و کاشی نره با مقبره شیخ صفی‌الدین در اردبیل مشهود است؛ هم‌چنین تزئینات کاشی معرق و مقرنس‌های ورودی پیش‌آمده مشابه شیخ حیدر و نمونه‌های

مشابه هم عصر خود است. ناگفته نماند که این بنا علاوه بر شیخ صفی، قبر سه نفر دیگر را نیز در برگرفته و آن «صدرالدین موسی» فرزند شیخ صفی و بانی قلعه، «شیخ ابراهیم» فرزند «خواجه علی» و «شیخ حیدر صفوی» پدر «شاه اسماعیل» است (شکل ۱۷).

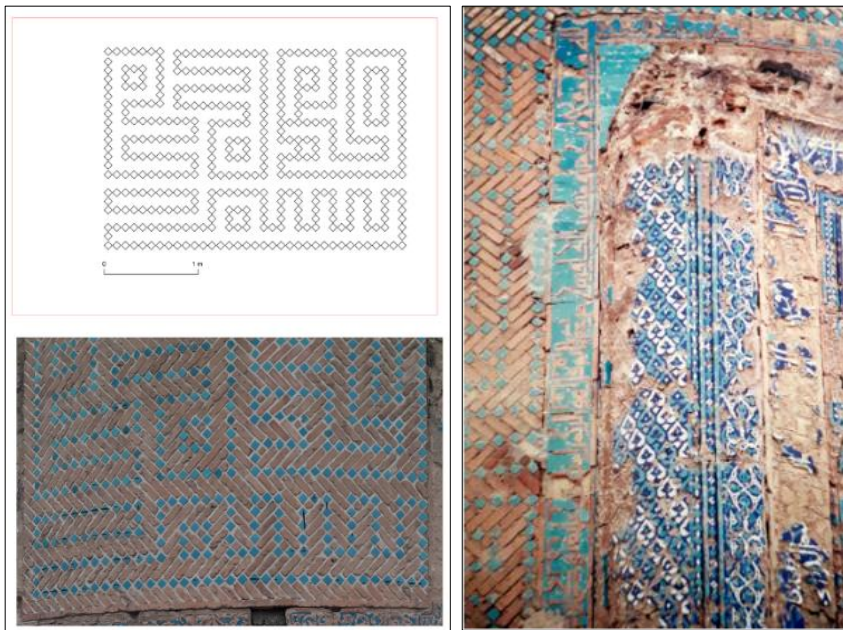
کتیبه‌های کوفی و بنایی

خط بنایی با الگوی خط کوفی، از تکرار واحدهای هندسی به صورت عمودی، افقی و موازی بر روی شبکه حاصل می‌شود (زمرشیدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۱). تلفیق آجر و کاشی عموماً برای ایجاد خطوط کوفی در جداره خارجی بنا استفاده می‌شود و رنگ غالب کاشی، فیروزه‌ای با اشکال چندضلعی ساده است (شکفته، ۱۳۹۴: ۱۰۰). الگوی چینش این کاشی‌ها به دو صورت نگاره‌های تزئینی و کلمات مبارکه است (لشکری و همکاران، ۱۳۸۸: ۹۲) (شکل ۱۸، ۱۹ و ۲۰) در قسمت دوال برج، آثار اندکی از مقرنس کاری و کتیبه به کاررفته است که از نظر نوع کتیبه و تزئینات دقیقاً مشابه کتیبه دوال بنای شیخ صفی‌الدین است. دلیل این ادعا، شواهدی از ملاط و رد کتیبه در تصاویر قدیمی و در این قسمت از بنا بوده است. نوع کتیبه‌های به کاررفته کوفی مورق (برگ‌دار) بوده که در آن انتهای حروف به شکل دو یا سه لبی آراسته شده‌اند.

▲ شکل ۱۷. نمای بیرونی برج الله الله (حسینی، ۱۳۸۷: ۶۴).

Fig. 17. Exterior view of Allah Allah Tower (Hosseini, 1387: 64)

شکل ۱۸. ترکیب آجر و کاشی لعاب‌دار برج مقبره شیخ حیدر و ایجاد کتیبه کوفی بنایی (موسوی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۸).

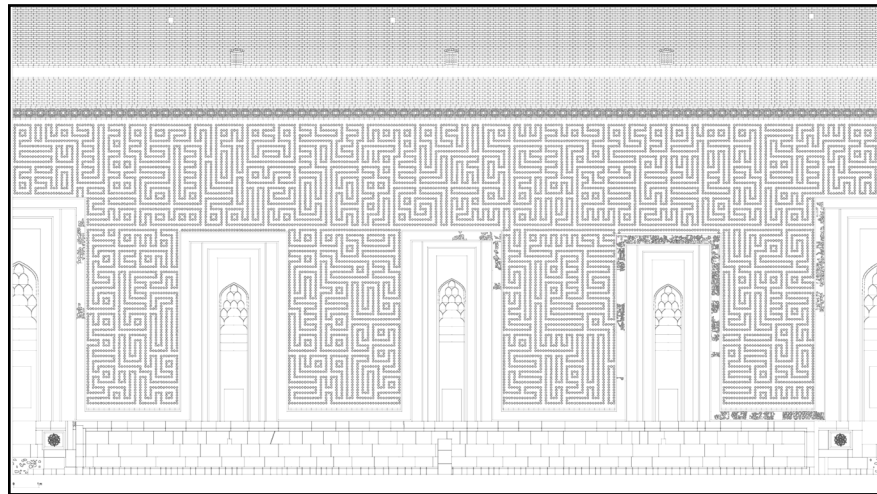
Fig. 18. Combination of glazed tiles and bricks in Sheikh Haider's tomb and creation of Kufic inscription (Mousavi et al., 1389: 68).

آرایه‌های گچی

طبق شواهد موجود، بخش درونی بنا با استفاده از اندود گچ تزئین شده؛ اما بنا به گفته «ساعدی» (۱۳۵۴: ۵۰) به مدت سالیان، بنا بدون سقف رها و بخش عمده آرایه‌های گچی تخریب شده است. گچ بدنه داخلی، احتمالاً در دوره‌های بعد

► شکل ۱۹. رسم فنی خط کوفی و آرایه‌های بدنه
برج مقبره شیخ حیدر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 19. Technical drawing of Kufic inscription and decoration on the body of Sheikh Haider Tower (Authors, 2019).

► شکل ۲۰. کتیبه کاشی بالای سردر شمالی
برج مقبره شیخ حیدر (آرشیو میراث فرهنگی
استان اردبیل، ۱۳۹۹).

Fig. 20. Tile inscription above the northern gate Sheikh Haider Tomb Tower (Archive of Cultural Heritage (Ardabil Province, 2019).

▲ شکل ۲۱. آرایه‌ها و مقرنس‌های گچی داخل
برج مقبره شیخ حیدر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 21. Plaster decorations inside the Sheikh Haider Tower (Authors, 2019).

اضافه شده‌اند و تنها در بخش دالبرهای دوازده‌گانه، مقرنس‌های گچی وجود دارند که به احتمال زیاد اصیل هستند (شکل ۲۱). این آرایه‌ها مشابه آرایه‌های مقرنس گچی داخل گنبد شیخ صفی‌الدین اردبیلی که در دوره‌های بعد با کاشی مزین شده و مقبره بردعه آذربایجان است؛ هم‌چنین مقرنس‌های گچی زینال‌بیک که در انتهای نمای داخلی چندضلعی آن‌ها به‌کاررفته، شباهت غیرقابل‌انکاری را با مقبره شیخ حیدر دارد (شکل ۲۲).

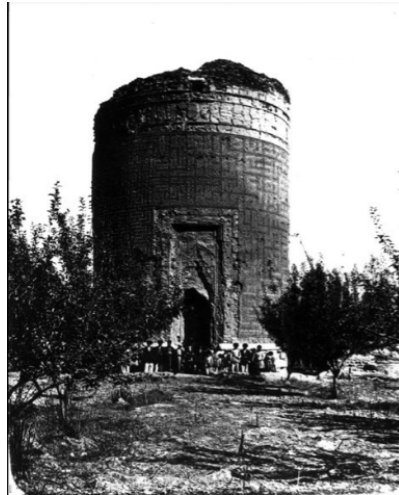
شکل ۲۲. نمای داخلی برج مقبره زینال بیک و آرایه‌های مقرنس گچی آن (Mansouri & Caghan keskin, 2012: 367).

Fig 22. Interior view of the tomb tower of Zainal Beyk and its Mogharnas gypsum decorations (Mansouri Caghan Kesin, 2012: 367).

تاریخچه حفاظت و مرمت برج مقبره

تاریخچه و روند مرمت بنای برج مقبره شیخ حیدر مشکین شهر و وضعیت بنا در طول سالیان در کتب مختلفی به رشته تحریر درآمده است؛ ساعدی (۱۳۵۴: ۵) بنا را به شکل برجی در حال تخریب توصیف کرده است. از نظر وی، گنبد مقبره گویا زمانی به یک گنبد طلایی مزین بوده، بی‌سقف و بی‌پوشش مانده و تابش آفتاب همواره داخل آن را روشن می‌کرده است. چند پنجره فاقد شیشه و یک درب قدیمی با قفل‌های زنگ‌زده قدیمی، به همراه انباشتی از خاک و فضله پرنندگان وضعیت برج مقبره را در زمان بازدید نشان می‌دهد. بنا از خارج با کاشی‌های فیروزه‌ای مزین بوده و امروزه آن چه از آرایه‌های کتیبه‌ای برج‌مانده، سایه‌های «الله الله» های عمودبرهم بر روی دیوارها است؛ علاوه بر عدم حفاظت صحیح، برف و باران نیز باعث تخریب دیوارهای بنا شده است. گنبد طلایی برج در جنگ ایران و روسیه بیش از پیش تخریب و به تاراج رفته است؛ به همین منظور گنبد جدید اضافه شده است. وجود برخی تصاویر (شکل ۲۳) مرمت‌های انجام شده در این بنا مربوط به سال ۱۳۳۸ ه.ش. را نشان می‌دهد (معصومی، به نقل از: دیباج، ۱۳۸۳: ۱۲۲). علاوه بر مرمت یاد شده، در اواخر دهه ۴۰ ه.ش. مرمت‌های انجام شده در بدنه به منظور استحکام بخشی بنا باعث ریختگی کاشی‌ها شده است (کارنگ، ۱۳۵۱: ۹۶)؛ سپس در اثر عوامل مختلف، بدنه و آرایه‌ها دچار آسیب شدند که با مقایسه تصاویر قدیمی و جدید، تعویض سنگ‌های تراش‌آزاره کاملاً مشهود است. در نهایت در دهه ۱۳۸۰ ه.ش. با همکاری اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل طرح ساماندهی مقبره و اطراف آن انجام شد که به حفاظت و مرمت بخشی از بدنه و آرایه‌ها نیز پرداخته‌اند (شکل ۲۳). طی عملیات یاد شده، تمامی ساختمان‌های اطراف مقبره تخریب و جهت محوطه‌سازی استفاده شد و مقابل درب شمالی آن، مصلاهی امام خمینی رحمته‌الله علیه احداث گردید.

► شکل ۲۳. بخش تخریب‌شده و مرمت‌بدنه بنای شیخ حیدر (مجموعه تصاویر علی‌خان والی، ۱۳۹۰ ق: ۶۸؛ متعلق به آرشبو: رسول فانی).
Fig 23. damaged part and restoration of the body Sheikh Haider's building (Ali Khan's pictures collection, 1290 AH: 68; Belonging to the archive: Rasul Fani).

تحلیل تطبیقی بنا

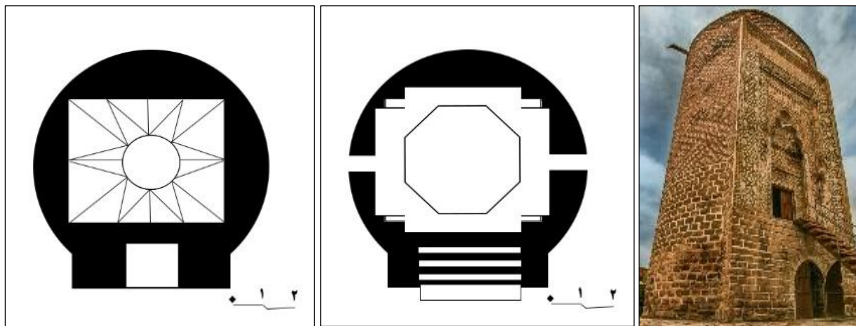
اگرچه مقابر چهارضلعی و مدور قبل از دوره سلجوقی شناخته شده؛ با این حال نقشه مقابر برجی شکل در این دوره از تنوع قابل توجهی برخوردار می‌شود. ساخت بناهایی با پلان ۸، ۱۰ و ۱۸ ضلعی که نقشه آن‌ها در مواردی در داخل چندضلعی و در بیرون مدور بوده‌اند، متداول می‌شود. به نظر می‌رسد بتوان مقابر برجی‌شکلی مانند رسکت و لاجیم در شمال و شمال شرق ایران در این دوره و سپس نمونه‌هایی از قبیل برج مدور مراغه و بنای سه‌گنبد ارومیه در شمال غرب ایران، به عنوان نیای مقابر برجی شکل قرون ۸ و ۹ هـ.ق. در ایران، نخجوان و آذربایجان معرفی کرد. برج مدور با تاریخ ۵۶۳ هـ.ق. از بناهای دوره سلجوقیان در شهر مراغه است که با ظاهری مدور و ساده و با گنبدی دو پوش، پوشیده شده بود؛ ولی از گنبد و سقف آن در اثر مرور زمان اثری برجای نمانده است (کاویانپور، ۱۳۷۸: ۵۱۷)، (شکل ۲۴). اگرچه سقف بنا تخریب شده، با این حال آن را می‌توان یکی از الگوهای متقدم برج‌مقبره‌های قرون ۸ و ۹ هـ.ق. در نظر گرفت؛ چراکه هم از نظر ساختاری (پلان برج و سردابه) و مصالح در دوره‌های بعدی تکرار شده است. در این بنا از سنگ تراش به ارتفاع حدود دو متر در قسمت پی و از آجر در قسمت بالا استفاده شده است.

برج سه‌گنبد، در نزدیکی دروازه بازار باش در جنوب شرقی شهر از دروازه‌های هفت‌گانه ارومیه در محوطه وسیعی قرار داشت که اطراف آن را قبور زیادی فراگرفته بود. شاید به سبب عدم شناخت مدفون بقعه، عده زیادی به تصور قداست محل در آنجا دفن شده باشند (انزلی، ۱۳۸۴: ۱۹۷). معمار برج سه‌گنبد «منصور بن موسی»

► شکل ۲۴. نمای کلی بنا و پلان برج مدور مراغه (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۲).
Fig. 24. General view of the building and plan of Maragheh Round Tower (Haji Ghasemi et al., 1389: 52).

بوده که نام او دو بار در سردر ورودی تکرار شده است. به استناد کتیبه‌های موجود در سه طرف در ورودی، این بنا در سال ۵۸۰ هـ.ق. به دستور «شش قات المظفری» ساخته شده است. بدنه بنا از سطح زمین تا قسمت گنبد از آجر و بدون الگوی چینش به خصوصی ساخته شده است؛ پلان کلی بنا از داخل به شکل چهارضلعی و در بخش بیرونی به حالت مدور است (مخلصی، ۱۳۷۱: ۱۶۰). گنبد بنا مسطح و عمده مصالح به کاررفته در ساخت آن آجر و سنگ است. سردابه بنا بیش از ۱/۵ متر ارتفاع دارد و همانند نمای بیرونی با استفاده از آزاره سنگی در چهار ردیف و بدنه آجری ساخته شده است. علاوه بر موارد مشابه ذکر شده با مقبره شیخ حیدر در نقشه و مصالح و تزئینات مقرنس گچی داخل گنبد قابل مقایسه بوده که به صورت ساده اجرا شده است (شکل ۲۵).

شکل ۲۵. الف: نمایی از بنا و پلان برج سه‌گنبد ارومیه (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۲).
Fig. 25. A: A view of the building and plan of the three-domed tower Urmia (Haji Ghasemi et al., 1389: 52).

با توجه به تشابه نقشه، مصالح و آرایه‌های برج مقبره‌های خارج از ایران در قرون ۸ و ۹ هـ.ق. با نمونه‌های دوره سلجوقی در شمال غرب ایران، می‌توان الگوی آن‌ها را مقابر برجی شکل دوره سلجوقی شمال غرب ایران دانست. آرایه‌های معماری از قبیل: معقلی (تلفیق آجر و کاشی) و آرایه‌های مقرنسی گچی در بناهایی از دوره سلجوقی، از جمله گنبد کبود مراغه مشهود است. گنبد غفاریه مراغه (۷۲۸-۷۳۶ هـ.ق.)، (کاظمی، ۱۳۹۶: ۱۰۳)؛ اگرچه از نظر پلان شباهتی به مقبره شیخ حیدر ندارد، اما از نظر آرایه‌های معماری کتیبه کوفی (شیوه معقلی ترکیب آجر با کاشی‌های نره) و کاشی‌های معرق تزئینی نمای ورودی کاملاً قابل مقایسه با مقبره شیخ حیدر است.

از مطالعات تاریخی و تطبیقی انجام شده در مورد بنای شیخ حیدر که خلاصه آن در جداول ۱ و ۲ آمده، این مهم حاصل می‌شود که در قرون ۶ تا ۸ هـ.ق. الگوی برج مقبره‌ها در ناحیه شمال غرب ایران و آذربایجان مشابه هم بوده و در نقشه، مصالح و آرایه‌ها شباهت زیادی باهم دارند. گنبد به کاررفته در این بناها به چند شکل متفاوت مسطح، گنبد فلزی و یا آجری دو پوش یا تک پوش و یا مخروطی (رک) است. اغلب از خارج مدور و از داخل چندضلعی منتظم هستند و با پی و آزاره سنگ و دیواره آجری ساخته شده‌اند. اجرای شیوه کاشی‌کاری نره به وفور به کار گرفته شده که در کنار آجر اجرا شده است. استفاده از آجر بر سایر مصالح غلبه دارد. خطوط کوفی بنایی، استفاده از اسماء مبارکه در تزئینات و کتیبه دور سردر از ویژگی‌های مشترک این ابنیه است؛ بنابراین، می‌توان گفت بنای شیخ حیدر هم عصر ابنیه مورد مطالعه

▲ شکل ۲۵. ب: مقرنس‌های گچی داخل سه‌گنبد ارومیه (کاظمی، ۱۳۹۶: ۱۱۵).
Fig. 25. B: Mogharnas Plaster inside The three domes of Urmia (Kazemi, 1396: 115).

▲ شکل ۲۶. الف: کلمه «محمد» با شیوه کوفی معقلی در نیم‌ستون‌های طرفین گنبد غفاریه (کازمی، ۱۳۹۶: ۱۰۴).

Fig. 26. A: The word “Muhammad” in in the column-like on the the Kufic style sides of Ghaffarieh dome (Kazemi, 1396: 104).

► شکل ۲۶. ب: نمایی از مقرنس‌های معرق بالای سردر ورودی گنبد غفاریه (کازمی، ۱۳۹۶: ۱۰۴).

Fig. 26. B: A view of the Mogharnas decoration Above the entrance gate of Ghaffarieh Dome (Kazemi, 2016: 104).

جدول ۱. مقایسه برج مقبره‌های مشابه با برج شیخ حیدر در دوره سلجوقی از منظر سازه‌ای و آرایه‌های وابسته (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1. Comparison of the Towers of Similar Tombs with the Sheikh Haider tower in the Seljuk period from the perspective of stricture and building decorations (Authors, 1400)

سازه و آرایه					معماری			ویژگی نام بنا
مصالح	گنبد	آرایه			فضا	پلان	تاریخ ساخت	
		سنگ	گچ	کاشی				آجر
آجر در بدنه، سنگ در آزاره و پی	دو پوش	حجاری با نقوش اسلامی	توبی ته آجری	باریکه تراش، لعاب، بران و نقر کاشی، مقرنس ورودی پیش آمده	گره‌های هندسی آجر تراش	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	از خارج مدور از داخل ده ضلعی منتظم	۵۶۳ هـ.ق برج مدور مراغه
آجر در بدنه، سنگ در آزاره و پی	مسطح	سنگ تراش کتیبه‌ای و گره هندسی	مقرنس گچی داخل گنبد خانه و محراب	-	آجر چینی و حصیری و لوزی	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	از خارج مدور از داخل چهارگوش	۵۸۰ هـ.ق سه گنبد ارومیه
سنگ صیقلی در پی و آجر سرخ در بدنه	فلزی	-	طاق گچی در داخل گنبد، قاب گچی سردابه، توبی ته آجری	معقلی آجر با کاشی، معرق، مقرنس ورودی پیش آمده	آجر تراش و آجر چینی	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	از خارج و داخل ده ضلعی	۵۹۳ هـ.ق گنبد کبود مراغه

جدول ۲. مقایسه برج مقبره‌های مشابه با برج شیخ حیدر در قرون ۸ و ۹ ه.ق. از منظر سازه‌ای و آرایه‌های وابسته (نگارندگان، ۱۴۰۰).

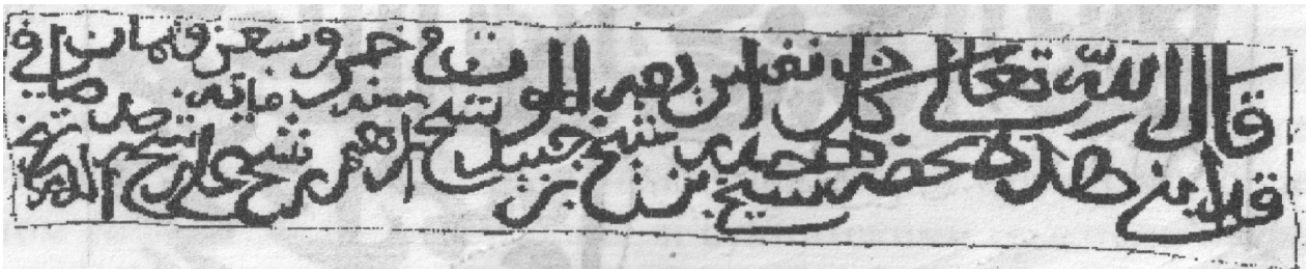
Tab. 2. Comparison of similar mausoleum towers with Sheikh Haydar Tower in the 8th and 9th centuries A.H. From the point of view of structure and dependent arrays (Authors, 1400).

ویژگی نام بنا	معماری			سازه و آرایه					
	تاریخ ساخت	پلان	فضا	آرایه					
				سنگ	گچ	کاشی	آجر		
میر خاتون	۷۲۰-۷۰۰ هق	از خارج مدور از داخل چندضلعی	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	-	مقرنس گچی داخل گنبد خانه (?)	کاشی معرق، مقرنس ورودی پیش آمده	آجر چینی ساده آجری سردر و زیر قرنیز خارجی	سنگ در پی و آجر در بدنه	فلزی
بردعه	۷۲۲ هق	از خارج مدور از داخل هشتضلعی مقاطع	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	-	مقرنس گچی داخل گنبد خانه	کاشی معرق، کتیبه معلی کاشی با آجر، مقرنس ورودی پیش آمده	-	سنگ تراش کرسی چینی در ازاره	مخروطی
شیخ حیدر	۷۳۱ هق	از خارج مدور از داخل چهارگوش	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	-	مقرنس گچی داخل گنبد خانه	کاشی معرق، کتیبه معلی کاشی با آجر، مقرنس ورودی پیش آمده	آجر چینی جناغی	سنگ در پی و آجر در بدنه	رک
شیخ صفی	۷۳۵ هق	از خارج مدور از داخل هشتضلعی منتظم	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه (?)	-	مقرنس و ترنج گچی داخل گنبد خانه	کتیبه معلی کاشی با آجر، کاشی معرق، مقرنس ورودی پیش آمده	آجر چینی جناغی	سنگ در پی و آجر در بدنه	پیازی
غفاریه	۷۳۶-۷۲۸ هق	از خارج و داخل چهارگوش	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	-	مقرنس فضای داخلی گنبد	کتیبه معلی کاشی با آجر، مقرنس ورودی پیش آمده، کاشی معرق، لعاب پران	آجر چینی حصیری	سنگ آهک در پی و ازاره و آجر در بدنه	دو پوش
ورزقان	نیمه اول سده هشتم هق	از خارج مدور از داخل چهارگوش	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	-	مقرنس گچی داخل گنبد خانه (?)	کتیبه معلی کاشی با آجر، معرق، مقرنس ورودی پیش آمده	-	سنگ در پی و آجر در بدنه	مسطح
زینال بیگ	نیمه دوم سده نهم هق	از خارج مدور از داخل هشتضلعی منتظم	دوطبقه با سردابه و گنبد خانه	-	مقرنس گچی داخل گنبد خانه	کتیبه معلی کاشی با آجر، معرق، مقرنس ورودی پیش آمده	-	سنگ در پی و آجر در بدنه	پیازی

بنای منتسب به شیخ حیدر صفوی

مهر تأیید تمام ابهامات موجود در مورد انتساب بنا به شیخ حیدر صفوی و محل کشته شدن وی، کشف سنگ قبری زرد-خاکستری به ابعاد ۱۱۰×۲۶ سانتی متر متعلق به شیخ حیدر صفوی است که تاریخ جنگ (۱۴۸۸ م، ۱۴۸۷ م، و ۱۴۸۳ م)، کشته

شدن (۹ جولای ۱۴۸۸ م.) و مشخصات وی را دربر دارد. تا چند سال پیش اطلاعی از موجودیت آن در دسترس نبود؛ اما در یک کاوش از روستای تینیت در تاباساران (محل سکونت برادر شیخ حیدر) در باغ یکی از ساکنان محلی به اسم «ج. رسولف» کشف شد. شرح این نوشته؛ خداوند قادر مطلق گفته است: «هر نفس مرگ را تجربه می‌کند» در سال ۸۹۵ هـ. ق. (۱۴۹۰/۱۴۸۹ م.) این آرامگاه مقدس ساخته شد، [مربوط به] شیخ حیدر، فرزند شیخ جنید، فرزند شیخ ابراهیم، فرزند شیخ علی، فرزند شیخ صدرالدین، فرزند شیخ صفی است (شکل ۲۷). سنگ‌رسی مشابه دیگری به ابعاد (۴۶×۴۹ سانتی متر عرض و ۵۱×۶۰ سانتی متر طول) متعلق به «خواجه جمشید» برادر احتمالی شیخ حیدر است که در کوباچی (مرکز مشهور جواهرسازی در داغستان) کشف شده است. سنگ نوشته خوانا بوده؛ اما قسمت پایین آن حاوی ماده تاریخ شکسته شده است. ترجمه آن به این صورت است: [او] در گذشته است، آمرزیده و مغفور الله، سلطان خواجه جمشید خادم الله، شهید، فرزند سلطان شیخ جنید، فرزند شیخ ابراهیم، فرزند سلطان خواجه علی، فرزند سلطان شیخ موسی، فرزند سلطان شیخ صفی خداوند رحمتشان کناد (شکل ۲۸)، (Aytberov, 2009: 282).

▲ شکل ۲۷. کتیبه مقبره شیخ حیدر یافت شده از تاباساران (Aytberov, 2009: 283).
Fig. 27. The tomb inscription of Sheikh Haider was found from Tabasaran (Aytberov, 2009: 283).

▲ شکل ۲۸. کتیبه سنگ قبر خواجه جمشید یافت شده از تاباساران (Aytberov, 2009: 281).
Fig. 28. Khwaja Jamshid's tombstone inscription Found from Tabasaran (Aytberov, 2009: 281).

بنابراین با توجه به اطلاعات به دست آمده در مورد شیخ حیدر و وجود تاریخ دقیق انتقال جسد به مجموعه شیخ صفی الدین اردبیلی و نیز اجرای صندوق قبر برای شیخ حیدر صفوی توسط شاه اسماعیل اول، می‌توان نتیجه گرفت که این بنا متعلق به شیخ حیدر صفوی نیست؛ با این حال تاریخ احداث سازه متعلق به زمان ایلخانی است؛ چراکه با در نظر گرفتن سبک معماری و آرایه‌های وابسته، انجام مطالعات تطبیقی با نمونه‌های مشابه، مضامین آیات نقش شده نظیر سوره مبارکه فتح و هم‌چنین ۱۲ ضلعی داخل بنا که نشانی از اعتقادات صوفیان است، می‌توان نتیجه گرفت که یک صوفی ناشناس در این بنا دفن بوده است، اما علت انتساب بنا به شیخ حیدر هنوز گوشه‌ای گم شده از تاریخ است.

نتیجه‌گیری

آن‌چنان‌که در متن پژوهش ملاحظه گردید، بنای موسوم به شیخ حیدر در شهرستان مشکین‌شهر استان اردبیل مربوط به اواخر ایلخانی و برای سالیان به فردی به اسم شیخ حیدر انتساب داشته و علت آن دفن بخشی از پیکره او در مدت زمان کوتاهی بوده است. بررسی و مطالعات انجام شده حول موضوع پژوهش، این نکته را نمایان می‌سازد که ارتباطی بین توصیفات منابع در مورد کلاه فرقه قزل‌باش با بنای

شیخ حیدر مشکین شهر وجود دارد. با تدقیق در ابنیه ساخته شده می‌توان پی‌برد که این بنا تنها سازه‌ای است که پلان داخل ۱۲ ضلعی منتظم و گنبدی احتمالاً از طلا داشته و سوره مبارکه فتح نیز در تمام بدنه بنا با کاشی نره اجرا شده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد ارتباطی بین فرمان شیخ حیدر در متحدالشکل کردن لباس رزم لشکریان و فرم بنا موجود است. با توجه به مطالعات تطبیقی و ویژگی‌های معماری بنا می‌توان نتیجه گرفت که بنای شیخ حیدر در زمان ایلخانان ساخته و سپس توسط همین حکومت بازسازی شده است. آنچه مسلم است، سنگ قبر کنونی موجود در تربت‌خانه بنای شیخ حیدر متعلق به پیکر شیخ حیدر صفوی نیست و صندوق قبر موجود در مجموعه شیخ صفی و هم‌چنین سنگ قبر یافته شده از داغستان، گواهی بر این مدعا است. بدون تردید دستیابی به تمامی این اطلاعات و شفاف‌سازی تاریخ، مطالعاتی بیش از این می‌طلبد و برهمین اساس پیشنهاد می‌شود، پژوهش‌های مستقل بیشتری درباره تاریخ، انتساب سازه و بررسی آرایه‌های بنای شیخ حیدر مشکین شهر انجام گیرد؛ از جمله نکات مهمی که جهت شناسایی سبک ساخت بنای شیخ حیدر و از مطالعه تطبیقی آن با سایر بناهای مشابه و مقارن ساخت او استنباط می‌شود، نفوذ مکتب تصوف در منطقه آذربایجان و نخجوان در قرون ۸ و ۹ ه.ق. است که منجر به ساخت برج‌مقبره‌های متعددی در این مناطق می‌شود. علاوه بر آن، از نظر ویژگی‌های معماری، در بیرون بنا مدور و در داخل چندضلعی، تأکید بر ارتفاع بیشتر، وجود سردابه و به‌کارگیری مصالح آجری و کلوک‌های آجری لعاب‌دار (معقلی آجر و کاشی نره) به‌منظور نگارش کتیبه‌های بنایی با الفاظ الله (تأکید بر مفاهیم تصوف) در کنار کتیبه‌های معرق در سردر یا نمای ورودی، از جمله خصوصیات مشترک آن‌هاست. نکته مهمی که در ساخت مقبره شیخ حیدر و نمونه‌های مشابه مشهود است، ساختار دوقسمتی آن‌ها متشکل از سردابه و گنبدخانه با پلکانی مرتبط به هم است که ابتدا در نمونه‌های سلجوقی مشاهده شده و سپس در دوره ایلخانی الگوبرداری شده است؛ هم‌چنین در عموم مقابر بررسی شده، جهت ورودی در سمت شرق یا شمال شرق است که احتمالاً ریشه در باورهای مردمان بومی داشته است؛ در اغلب این ورودی‌ها، نمایی مقرنس‌کاری با کاشی معرق دیده می‌شود. عمده مصالح به‌کاررفته در پی و ازاره در دوران سلجوقی و ایلخانی از سنگ بوده و در بدنه عموماً از آجر استفاده شده است. برخلاف مقابر برجی شکل دوره سلجوقی که در آن‌ها آجر عنصر اصلی تزئینی به‌شمار می‌رود، در مقابر برجی شکل بیشتر آرایه‌ها از نوع کاشی‌کاری معرق و لعاب‌پران است. نکته دیگری که از مطالعه برج مقبره شیخ حیدر در مقایسه با نمونه‌های هم‌دوره خود به‌دست می‌آید، وجود پیش‌طاق (ورودی برآمده) با تزئینات پرکار کاشی‌کاری معرق و لعاب‌پران در انواع کتیبه و نقوش هندسی است؛ اگرچه پیش‌طاق در دوره سلجوقی شناخته شده بود، با این حال در برج مقبره‌های دوره ایلخانی با آرایه‌های پرکار به خوبی جایگاه خود را حفظ می‌کند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت اشیاء فرهنگی-تاریخی، با عنوان: «ارزیابی نانو ذرات سیلیس برای استحکام بخشی سنگ‌های ازاره برج شیخ حیدر مشکین‌شهر» است؛ از جناب آقای دکتر رسول فانی، دکتر اسماعیل صادقی‌لر، جناب آقای مهدی صادقی‌راد، شهروز عبادی و سرکار خانم فاطمه پناه، جهت در اختیار قراردادن تصاویر و اطلاعات برج مقبره شیخ حیدر کمال تشکر را داریم.

پی‌نوشت‌ها

1. Qızıl Baş
2. Khiyav
۳. لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْخَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ زُجُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا (۲۷) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا (۲۸) مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا لِيَبْسِطَهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أُنْزَالِ السُّجُودِ صَدَقَ اللَّهُ (۲۹).
۴. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ (۲۶) وَ يَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (۲۷).
۵. قدیمی‌ترین تصویر باقی‌مانده از این بنا با عنوان: «Ancien Minaret situe pas les Arabes a Salmasi» از سوی «کاترین دنیس اسمیت» از واشنگتن دی-سی در مجموعه Myron Bement Smith قرار دارد. یک نسخه چاپ آلبومینی از همان تصویر نیز در مجموعه تصاویر نلسون وجود دارد.
۶. به‌گونه‌ای کاشی با ابعاد ۵×۵ cm گفته می‌شود که به صورت تک‌رنگ لعاب‌خورده و می‌تواند در رنگ‌های مختلف آبی فیروزه‌ای و سبزی باشد و در نوشتن کتیبه‌ها با خطوط بنایی و معقلی و یا نقوش تزئینی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

کتابنامه

- امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم. (۱۳۸۳). فتوحات شاهی تاریخ صفوی از آغاز تا سال ۹۲۳ هـ. ق. به تصحیح محمد نصیری. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران.
- انزلی، حسن، ۱۳۸۴، ارومیه درگذر زمان. تهران: داستان.
- ابدال زاهدی، شیخ حسین، ۱۳۴۳، سلسله‌النسب صفویه. تهران: ارمغان تاریخ.
- اولتاریوس، آدام، ۱۳۷۹، سفرنامه آدام اولتاریوس. جلد ۲، به تصحیح: حسین کردبچه، تهران: هیرمند.
- اقبال آشتیانی، عباس؛ پیرنیا، حسن؛ و جوانمردی، لطیفه، ۱۳۸۹، تاریخ کامل ایران. تهران: اورند و سما.
- بلر، شیلا؛ و بلوم، جانانان ام، ۱۳۸۱، هنر و معماری اسلامی. ترجمه یعقوب آژند، جلد ۲، تهران: فرهنگستان هنر.
- بیگ‌تاش، فرشید، ۱۳۹۳، «تحلیل و بررسی مشخصات معماری و تزئینات بقعه شیخ حیدر شهرستان مشکین‌شهر». همایش ملی معماری، شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت خوانش هویت ایرانی اسلامی در معماری و شهرسازی، مشهد: <https://civilica.com/doc/346994>.
- سرتیپی پور، محسن، ۱۳۸۷، «بن‌مایه‌های هنر اسلامی در اندیشه تیتوس بورکهارت». ص ۴۶ (۱۷): ۹۱-۱۰۰.

- پناهی سمنانی، محمداحمد، ۱۳۷۴، شاه اسماعیل صفوی مرشد سرخ کلاهان. تهران: کتاب نمونه.
- پوپ، آرتور اپهام، ۱۳۸۱، «مقام هنر ایرانی». مجموعه مقالات سنت و فرهنگ، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پوپ، آرتور اپهام؛ و اکرم، فیلیپس، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. جلد ۸، به تصحیح: سیروس پرهام، تهران: علمی و فرهنگی.
- پورهادی گوابری، مهدیه؛ و قلم‌آرا، سحر، ۱۳۹۷، «واکاوی هنر مقرنس در دوره‌های تاریخی قبل بعد از اسلام در ایران و محدوده گسترش این هنر در جهان (نمونه موردی بناهای ایرانی-اسلامی)». معماری و شهرسازی ایران، ۱(۵): ۱-۱۲.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، ۱۳۸۷، آثار باستانی استان اردبیل. تبریز: مهد آزادی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، ۱۳۸۴، آثار باستانی اهر و ارسباران. جلد ۲، تبریز: مهد آزادی.
- حاجی قاسمی، کامبیز، ۱۳۸۹، گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. شهید بهشتی: تهران
- حسینی، سیدهاشم، ۱۳۸۷، «معرفی سبک مقبره‌سازی متصوفه آذربایجان». هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، ۴۳(۲): ۵۷-۶۸.
- خواند امیرالحسینی، غیاث‌الدین بن هماد الدین، ۱۳۸۰، حبیب‌السیر. زیر نظر: محمد دبیر سیاقی، تهران: خیام.
- خنجی روزبهان، فضل‌الله بن، ۱۳۸۲، تاریخ عالم آرای امینی: شرح حکمرانی سلاطین آق‌قویونلو و ظهور صفویان. تصحیح: عشیق، محمداکبر، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- دیباج، اسماعیل، ۱۳۴۵، آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان. شورای مرکزی جشن‌های شاهنشاهی ایران.
- راعی، حسین، ۱۳۹۰، «بررسی و مطالعه برج مقبره‌های قرن ۸ و ۹ ه.ق. در مازندران، نمونه موردی: معرفی مقبره شمس آل رسول آمل». مرمت، آثار و بافت‌های تاریخی و فرهنگی، ۲(۱): ۷۵-۹۱.
- روملو، حسن بیگ، ۱۳۵۷، احسن التواریخ. به تصحیح: عبدالحسین نوائی. تهران: فرهنگستان ادب و هنر ایران.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۶۵، گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- زمرشیدی، حسین؛ فریدون زاده، حسین؛ و خراسانی، کاظم، ۱۳۹۵، «تأثیر خط کوفی بر خط کوفی بنایی و تحول آن تا آرم نویسی‌های امروز». مطالعات معماری ایران، ۵(۱۰): ۱۲۳-۱۳۹.
- ساعدی، غلامحسین، ۱۳۵۴، خیابو یا مشکین شهر. تهران: امیرکبیر.
- سوروگین، آنتوان، ۱۳۷۸، ایران از نگاه سوروگین. مترجم: سحر برجسته، تهران: زمان.

- شراتو، امبرتو؛ و گروبه، ارنست؛ ۱۳۷۶، تاریخ هنر ایران (هنر ایلخانی و تیموری). ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- شکفته، عاطفه؛ و صالحی کاخکی، احمد، ۱۳۹۳، «شیوه‌های اجرایی و سیر تحولات تزئینات گچی معماری ایران در قرون هفتم تا نهم هجری قمری». نگره، (۳۰)۹: ۶۲-۸۱.
- شکفته، عاطفه؛ احمدی، حسین؛ و عودباشی، امید، ۱۳۹۴، «تزئینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزئینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی». پژوهش‌های معماری اسلامی، (۳)۶: ۸۴-۱۰۶.
- صفری، بابا، ۱۳۷۱، اردبیل در گذرگاه تاریخ: از دوران قدیم تا ظهور سلسله پهلوی. جلد ۱، اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی.
- طقوش، سهیل، ۱۳۹۹، «پیدایش خاندان صفویه». مترجم: ناصر بوعدار و جاسم بوعدار. پژوهش در تاریخ، (۱۰)۲۷: ۳۹-۶۴.
- عبادی، شهرروز، ۱۳۹۶، «بقعه شیخ حیدر مشکین شهر». مشکین شهریم، Meshginim.ir، تاریخ دسترسی: ۱۴۰۰/۰۱/۲۰.
- عساکره، حسین؛ و رزمی، رباب، ۱۳۹۰، «اقلیم‌شناسی بارش شمال غرب ایران». جغرافیا و توسعه، (۹)۲۵: ۱۳۷-۱۵۸.
- قزوینی، ابوالحسن، ۱۳۶۴، فواید الصفویه. به کوشش: مریم میراحمدی، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۵۱، آثار باستانی آذربایجان. تبریز: شفق.
- کاظمی، حسین، ۱۳۹۶، «بررسی ویژگی‌ها فرمی و تزئینی مقابر برجی شکل قرن ششم تا هشتم ه.ق. در شمال غرب ایران (آذربایجان شرقی و غربی)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی (گرایش تمدن و فرهنگ اسلامی ایران و سرزمین‌های دیگر)، گروه باستان‌شناسی دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده).
- کتویانپور، احمد، ۱۳۷۸، تاریخ رضائیه. تهران: آذرکهن.
- لشکری، آرش؛ خطیب شهیدی، حمید؛ نیستانی، جواد؛ و هژبری نوبری، علیرضا، ۱۳۸۸، «نقش مهرهای تزئینی در معماری دوره ایلخانی». مطالعات باستان‌شناسی، (۱)۲: ۸۵-۱۰۲.
- مخلصی، محمدعلی، ۱۳۷۱، فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی. سازمان میراث فرهنگی کشور: تهران.
- مجیرشیبانی، نظام‌الدین، ۱۳۴۶، تشکیل شاهنشاهی صفویه (احیاء وحدت ملی). دانشگاه تهران.
- مستوفی قزوینی، حمدالله، ۷۴۰ ه.ق.، نزهة القلوب. به تصحیح: محمد دبیر سیاقی، تهران: طه.
- مشکوتی، نصرت‌الله، ۱۳۴۹، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران. تهران: سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی ایران.
- معصومی، غلامرضا، ۱۳۸۳، تاریخچه علم باستان‌شناسی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: تهران.

- میراحمدی، مریم، ۱۳۷۱، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی. تهران: امیرکبیر.
- نوائی، عبدالحسین، ۱۳۶۸، شاه اسماعیل صفوی مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی به همراه یادداشت‌های تفصیلی. تهران: ارغوان.
- ویلبر، دونالد، ۱۳۶۵، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. جلد ۱، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- ویلبر، د.، ۱۳۷۴، معماری اسلامی ایران در عصر ایلخانان. جلد ۲، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی فرهنگی.
- هینتس، والتر، ۱۳۶۲، تشکیل دولت ملی در ایران. ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: خوارزمی.
- یوسفی، حسن؛ نیستانی، جواد؛ هزبری نوبری، علیرضا؛ و موسوی کوهپیر، سید مهدی، ۱۳۹۶، «وحدت هنری یادمان‌های آرامگاهی مدور سبک آذری نواحی (اران و آذربایجان) در سده‌های ۸ تا ۹ ه.ق.». معماری، ۲(۱): ۳۰-۴۶.

- Abdal Zahedi, Sh. H., 1343, *Safavid dynasty*. Tehran: A gift of history, [In Persian].

- Amini Heravi, A. S. I., 1383, *The royal conquests of Safavid history from the beginning to 923 AH*. Edited by: Mohammad Nasiri, Association of Cultural Works and Honors, Tehran [In Persian].

- Anzali, H., 1384, *Urmia through time*. Tehran: Dastan [In Persian].

- Asakareh, H. & Razmi, R., 2010, "Rainfall Climatology of Northwest Iran". *Geography and development*, 25(9): 137-158, [In Persian].

- Aslanapa, O., 1979, *Kirimve Azerbaycan'da TürkEserleri*. İstanbul: Baha Matbaasi.

- Aytberov, T., 2009, "The Newly Found Tomb-Stone of Sheikh Haydar the Safavid in Dagestan". *Iran and the Caucasus*, 13(2): 281-284. Doi: <https://doi.org/10.1163/157338410X12625876281145>

- Bosworth, C. E., 1983, *Barda'a. The Encyclopedia of Islam*. Vol. I, Leiden: E. J. Brill.

- Beg Tash, F., 2013, "Analysis and review of the architectural characteristics and decorations of the tomb of Sheikh Haider Shahrestan, Mashgin Shahr". *National Conference on Architecture, Urban Planning and Sustainable Development with a focus on reading Islamic Iranian identity in architecture and urban planning*, Mashhad, <https://civilica.com/doc/346994> [In Persian].

- Blair, Sh. & Bloom, Jonathan M., 1381, *Islamic art and architecture*.

- translated by: Yaqub Azhend. C. 2. Tehran: Academy of Art [In Persian].
- Blossom, A.; Ahmadi, H. & Oudbashi, O., 2014, "Seljuk brickwork decorations and its continuation in the decorations of the Khawarizmshahi and Ilkhanid eras". *Researches of Islamic architecture*, 6(3): 84-106 [In Persian].
  - Brigadier Pour, M., 1387, "Fundamentals of Islamic art in the thought of Titus Burkhardt". *Queue*, 46 (17): 91-100 [In Persian].
  - Dibaj, I., 1345, *Antiquities and historical buildings of Azerbaijan*. Tehran: Central Council of Imperial Festivals of Iran [In Persian].
  - Ebadi, Sh., 2016, "Tomb of Sheikh Haider Meshkin Shahr". Meshkin Shahr. Meshginim.ir. Access date: 20/01/1400. [In Persian]
  - Eskici, B.; Akyol, A. A. & Kadiaglu, Y. K., 2008, "Hasankeyf Zeynel Bey Turbesi malzeme analizleri ve koruma sorunlari". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (78): 15-30.
  - Haj Ghasemi, C., 1389, *Anthology of the culture of Islamic architectural works of Iran*. Shahid Beheshti: Tehran [In Persian]
  - Hintz, W., 1362, *The formation of a national government in Iran*. Translated by: Kikavos Jahandari, Tehran: Kha-razmi [In Persian].
  - Hosseini, S. H., 1387, "Introducing the style of Azerbaijan Sufi tomb building. Fine arts". *Architecture and urban planning*, 43(2): 57-68 [In Persian].
  - Iqbal Ashtiani, A.; Pirnia, H. & Javanmardi, L., 1389, *Complete history of Iran*. Tehran: Orand and Sama [In Persian].
  - Karang, A. A., 1351, *Azerbaijan archeology*. Tabriz: Shafaq [In Persian].
  - Kazemi, H., 2016, "Examination of the formal and decorative features of tower-shaped tombs from the 6th to the 8th century A.H. in northwest Iran (East and West Azerbaijan)". Master's thesis in archeology (trend of Islamic civilization and culture in Iran and other lands), Department of Archeology, Faculty of Conservation and Restoration of the University The art of Isfahan, (Unpublished), [In Persian].
  - Ketoyanpur, A., 1378, *The date of Rezaieh*. Tehran: Azarkohn [In Persian]
  - Khandamir al-Hosseini, Gh., 1380, *Habib al-Sir*. Under the supervision of Mohammad Deir Siagi, Tehran: Khayyam [In Persian].
  - Lashkari, A.; Khatib Shahidi, H.; Ništani, J. & Hezhbari Nobari, A., 1388, "The role of decorative seals in the architecture of the Ilkhanid period". *Archaeological studies*, 2(1): 85-102, [In Persian].
  - Mansouri, A. & Cağhan Keskin, M. 2012, "Zeynel Bey tomb: The

unique Persian tomb in Anatolian plateau”. *Archi-Cultural Translations through the Silk Road, 2nd International Conference*, Mukogawa Women’s Univ., Nishinomiya, Japan, July 14-16, 2012 Proceedings.

- Mashkouti, N., 1349, *List of historical monuments and ancient places of Iran*. Tehran: National Organization for the Protection of Antiquities of Iran [In Persian].

- Masoumi, Gh., 1383, *History of archeology*. Ministry of Culture and Islamic Guidance: Tehran [In Persian].

- Mirahmadi, M., 1371, *Political and social history of Iran in the Safavid era*. Tehran: Amir Kabir [In Persian].

- Mokhlisi, M. A., 1371, *List of historical monuments of East Azerbaijan*. Organization of Cultural Heritage of the country: Tehran. [In Persian]

- Mostofi Qazvini, H., 740 AH., *Nazah al-Qulob*. Edited by: Mohammad Debir Siyaghi, Tehran: Taha. [In Persian]

- Mujirshibani, N., 1346, *Formation of the Safavid Empire* (revival of national unity). University of Tehran, [In Persian].

- Navaei, A. H., 1368, *Shah Ismail Safavi, a collection of historical documents and correspondence with detailed notes*. Tehran: Arghvan [In Persian].

- Olearius, A., 1379, *Travelogue of Adam Olearius*. C. 2. Corrected by: Hossein Kordbcheh, Tehran: Hirmand [In Persian].

- Panahi Semnani, M. A., 1374, *Shah Ismail Safavi, Murshid Sarkh Kalahan*. Tehran: Sample book [In Persian].

- Pope, A. U. & Ackerman, Ph., 2007, *A journey in Iranian art from prehistoric times to today*. Volume 8. Edited by: Siros Parham, Tehran: Scientific and Cultural [In Persian].

- Pope, A. U., 1381, *Iranian art authority. A collection of articles on tradition and culture*. Translated by: Fereydoun Badrei. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance [In Persian].

- Porhadi Gavabri, M. & Qalamara, S., 1397, “Analyzing the art of Moqrans in the historical periods before and after Islam in Iran and the extent of the spread of this art in the world (a case study of Iranian-Islamic buildings)”. *Architecture and urban planning of Iran*, 5(1): 1-12 [In Persian].

- Qazvini, A., 1364, *The benefits of al-Safawiyya*. By the efforts of Maryam Mir Ahmadi, Tehran: Cultural Studies and Research [In Persian].

- Raghi, H., 1390, “Investigation and study of tower-tombs of the 8th and 9th century AH in Mazandaran, case ex-ample: introduction of Shams

al-Rasoul Aml tomb”. *Restoration of historical and cultural works and textures*, 2(1): 75-91 [In Persian].

- Romelu, H. B., 1357, *Ahsan al-Tawarikh*. Edited by: Abdul Hossein Navaei. Tehran: Iran Academy of Literature and Art [In Persian].

- Saedi, Gh., 1354, *Khayav or Meshkin Shahr*. Tehran: Amir Kabir [In Persian].

- Safari, D., 1371, *Ardabil at the crossroads of history: from ancient times to the emergence of the Pahlavi dynasty*. vol. 1, Ardabil: Islamic Azad University [In Persian].

- Scherato, U. & Grube, E., 1376, *History of Iranian art (Ilkhani and Timurid art)*. Translated by: Yaqub Azhend, Tehran: Molly, [In Persian].

- Shakfete, A. & Salehi Kakhki, A., 2013, “Implementation methods and evolutions of Iranian architectural plaster decorations in the 7th to 9th centuries AH”. *Nzar* 9(30): 62-81 [In Persian].

- Sorogin, A., 1378, *Iran from the perspective of Sorogin*. Translator: Dawn Tehran: Zaman [In Persian].

- Taghosh, S., 1399, “The emergence of the Safavid dynasty. Translator: Nasser Bouadhar and Jasem Bouadhar”. *Research in history*, 27(10): 39-64. [In Persian]

- Tavakkoli, B. & Cinmarasl, R., 2019, “Geometry of the form and designs of Ilkhani tombs’ tower of Azerbaijan (Case study: Qarabagh Bardaeh tomb’tower)”. *Historia y MEMORIA*, (20): 251-272.

- Torabi Tabatabai, S. J., 1384. *The works of Basani Ahar and Arsbaran*. Vol. 2, Tabriz: Mahd Azadi [In Persian].

- Torabi Tabatabai, S. J., 1387, *Antiquities of Ardabil province*. Tabriz: Mahd Azadi [In Persian].

- Wilber, D. N., 1969, *The Architecture of Islamic Iran*. New York: Greenwood Press. Source: https://archnet.org/sites/1635/media_contents/41071. Reach 2021, 28, 4.

- Wilbur, D., 1374, *Islamic architecture of Iran in the Ilkhanate era*. Vol. 2. Translated by: Abdullah Faryar, Tehran: Sci-entific and Cultural [In Persian].

- Wilbur, D., 1365, *Islamic architecture of Iran during Ilkhanate period*. Vol. 1. Translated by: Abdullah Faryar, Tehran: Scientific and Cultural [In Persian].

- Yousefi, H.; Neyestani, J.; Hojbari Nobari, A. & Mousavi Kohpar, S. M., 2016, “The artistic unity of Azari-style circular tomb monuments in the regions (Aran and Azerbaijan) in the 8th to 9th centuries AH”. *Architecture* 2(1): 30-46 [In Persian].

- Zamrashidi, H., 1365, *Knotting in Islamic architecture and handicrafts*. Tehran: Iran University of Science and Technology [In Persian].

- Zamrashidi, H.; Faridounzadeh, H. & Khorasani, K., 2015, "The influence of the Kufi script on the con-structional Kufi script and its transformation to today's logos". *Iranian architectural studies*, 5 (10): 123-139 [In Persian].